

Stadsverkeer

Volgens het orgaan van de RAI van 3 maart jl. is de Minister van Verkeer en Waterstaat, Dr. W. Drees, de vijand van de auto omdat hij onvoldoende rekening houdt met de wensen van de Nederlandse bevolking. De RAI schreef dit n.a.v. een uitlating van Minister Drees over de ontwrichting die de auto, als ruimtevreter, zijns inziens in de samenleving van morgen zal veroorzaken.

Tegenover deze emotionele kreet van de RAI staan gelijksoortige van talrijke actiegroepen, als de Lastige Amsterdammer, die liever vandaag nog dan morgen de auto, inclusief eigenaar, naar de brandstapel willen geleiden.

Voor de mensen die daadwerkelijke pogingen doen het verkeersprobleem op te lossen, waaronder ik Minister Drees reken, valt het niet mee oplossingen te vinden, waarmee de mensen die emotioneel bij de auto betrokken zijn — zowel pro als contra —, genoeg zullen nemen.

Het is jammer dat de auto, die meer dan een vervoermiddel is, dergelijke problemen schept, dat vele steden vooral op de spitsuren ontwricht raken. Bij ontwrichting ontstaat naast het genot dat de auto verschaft veel ergernis over de auto. Het zou interessant zijn te weten welke van de twee, indien ze gemeten zouden kunnen worden, de hoogste waarde heeft. Dit is vooral interessant omdat volgens *Bulletin* nr. 2 van de „Club van Rome Nederland” in het jaar 2000, 60 à 70% van de totale wereldbevolking in steden zal wonen; in het begin van deze eeuw was dat nog 5%.

Gelukkig zitten de wetenschapsmensen niet stil: zij houden zich bezig met het bestuderen van de gedragspatronen van de mensen ten einde hieruit oplossingen voor het stadsverkeer vast te stellen. Een gedeelte van dit onderzoek vindt plaats in de „Sector Group on Urban Environment” van de OECD. Een lid van deze groep, C. Kenneth Orski, publiceerde onlangs een interessant artikel over de voor- en nadelen van auto-vrije zones in de stadscentra ¹⁾.

In dit artikel beschrijft Orski enkele gevolgen van het afsluiten van stadswijken voor autoverkeer in talrijke lidstaten van de OECD. Hoewel hij slechts een beperkt onderdeel van de problematiek beschrijft, vermeldt hij toch enkele lichtpuntjes die tot de oplossing zullen bijdragen.

Orski noemt twee factoren die pleiten voor de afsluiting van straten: 1. het behouden van het historische karakter van het stadscentrum en 2. het handhaven van de economische superioriteit van het stadscentrum. De vergroting van de commerciële en esthetische aantrekkingskracht van de stad heeft reeds geleid tot het afsluiten van diverse stadscentra. De gevolgen zijn interessant. De luchtverontreiniging vermindert sterk. Het afsluiten van een gedeelte van het centrum van Wenen bijv. deed de vervuiling door koolmonoxyde daar met 70% verminderen. Wat eigenlijk voor onze maatschappij interessant is, is het feit dat in Wenen in de eerste week na de afsluiting de winkelomzet met 25 tot 50% werd vergroot. Vergroting van de omzet werd ook in andere steden na afsluiting geconstateerd.

Met deze constateringën zijn de problemen natuurlijk niet opgelost. Indien in de steden het sociale verkeer weer als vroeger moet kunnen functioneren, is op de lange termijn het afsluiten van enkele straten niet voldoende. Als grotere delen moeten worden afgesloten of indien het verkeer moet worden afgeschrikt door allerlei verkeersbelemmeringen, zal een alternatief vervoer gevonden moeten worden voor de mensen die gewend zijn aan privé-vervoer van deur tot deur. We mogen echter in géén geval wachten totdat alles is vastgelopen. Daarom is de opmerking van de RAI over Drees zo teleurstellend.

L.H.

¹⁾ C. Kenneth Orski, Benefits and drawbacks of car-free zones in city centres, *The OECD Observer*, februari 1972.

Inhoud

Stadsverkeer	253
<i>Drs. W. Siddré:</i> Informatie op arbeidsmarkten	255
<i>Drs. J. A. Hartog:</i> De onbekende consequenties van wetenschappelijke research in het model van Forrester	256
<i>Dr. A. C. van Wickeren:</i> Enige gedachten over een leefbaar stadscentrum; een pleidooi voor meer attitude-onderzoek	258
<i>Drs. J. Vogelaar:</i> Mythen en sagen over de personenauto (met naschrift van <i>Drs. K. Mulder</i>)	260
<i>Prof. Dr. W. Brand:</i> De doeleinden van het onderwijs; wijs en onwijs in het onderwijs (I)	264
Mededelingen	257/275
Fisconomie Loonsombelasting en loonsomheffing, door <i>Drs. K. van der Heeden</i>	267
Maatschappijspiegel De Club van Rome en de bevolkingspolitiek, door <i>Drs. A. Peper</i>	269
Geld- en kapitaalmarkt De Nederlandse geldmarkt in 1971, door <i>J. C. Pranger</i>	270
Boekbespreking Prof. Dr. Th. A. Stevers: Openbare financiën en economie, door <i>Prof. Dr. C. Goedhart</i>	272
Ontvangen publikaties	274

Bijlage

Arbeiderszelfbestuur in de Joegoslavische industrie; afschrikwekkend of navolgenswaardig voorbeeld?, door een werkgroep op de TH Eindhoven o.l.v. Prof. Dr. J. Wemelsfelder.

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f 57,20 per jaar, studenten f 36,40, franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).
Prijs van dit nummer: f 1,50.
Prijs van de bijlage: f 3,50.
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: giro 8408; Bank Mees & Hope NV, Rotterdam; Banque de Commerce, Koninklijk plein 6, Brussel, postcheque-rekening 260.34.

Advertenties: N.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam, Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Sociologisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Industriële Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Project-studies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Informatie op arbeidsmarkten

In een bijlage bij de *Nota inzake de werkgelegenheidssituatie in 1972* staat een grafiek met de geregistreerde arbeidsreserve van mannen en vrouwen samen per ultimo november voor de jaren 1954-1971. Hierin werd ook verwerkt de gemiddelde inschrijvingsduur voor mannen per leeftijdsklasse, in maanden uitgedrukt. Zeer duidelijk komt in deze grafiek tot uiting dat de gemiddelde inschrijvingsduur voor oudere werknemers aanmerkelijk hoger is dan die voor jongere werknemers. Bovendien blijkt dat de schommelingen van de werkloosheidsduur voor de oudere werknemers aanmerkelijk groter zijn dan die voor de jongere. Bij het inzetten van een recessie *daalt* aanvankelijk de gemiddelde werkloosheidsduur, volgens de Nota, „in verband met een sterke stijging van het aantal kort-stondig werklozen”. Na ongeveer een half jaar wordt de gemiddelde duur van de werkloosheid groter.

In deze nota wordt geen aandacht geschonken aan de op het oog waarneembare stijgende trend van de gemiddelde werkloosheidsduur over de jaren 1954-1971. Deze overigens zeer geleidelijke stijging in de tijd van de werkloosheidsduur is het duidelijkst waarneembaar voor de jongste leeftijdscategorie (de 14 t/m 18-jarigen). Een nauwkeurig onderzoek lijkt ons gewenst; misschien kan hieraan aandacht geschonken worden in de reeds aangekondigde nota's over „de meer structurele aspecten van

de onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt”.

Deze trendmatige stijging van de gemiddelde werkloosheidsduur, voornamelijk op het oog vastgesteld, vindt plaats ondanks het feit, dat wij, wederom op het oog, geen trendmatige stijging van het werkloosheidspercentage zelf hebben kunnen signaleren. Gebrek aan informatie kan een verklaring zijn voor het simultaan waarnemen van openstaande aanvragen en werklozen; de trendmatige stijging van de gemiddelde werkloosheidsduur zou erop kunnen duiden dat de lacunes in informatieverspreiding in de loop van de tijd groter zijn geworden.

Indicatoren van gebrekkige informatie over beloningsvoeten kunnen in principe worden berekend. Men zou kunnen denken aan de spreiding in door ondernemers aangeboden beloningsvoeten aan een zo homogeen mogelijke groep werknemers. Anderzijds zou men kunnen denken aan de spreiding in door ondernemers uitgekeerde beloningsvoeten weer aan een zo homogeen mogelijke groep werknemers. De theorie voorspelt dat bij volledige marktkennis de beloningsvoet voor werknemers van dezelfde kwaliteit even hoog moet zijn in alle bedrijven van een bepaalde regio (afgezien van compenserende verschillen op grond van uiteenlopende niet-financiële aan-

trekkelikheden van banen). Een grotere dispersie in de beloningsvoeten, dan op grond van deze relatieve niet-financiële aantrekkelikheden te verwachten is, zou bij volledige informatie over de hoogten van de beloningsvoeten uiteindelijk moeten verdwijnen als werknemers in een bepaalde regio ondernemingen die hoge lonen uitkeren prefereren boven ondernemingen die lage lonen uitkeren.

De gemiddeld genomen langere werkloosheidsduur maakt op zich het zoekproces voor een werkloze eenvoudiger. Werklozen kunnen de marktomstandigheden beter verkennen. De spreiding van de beloningsvoeten kan hierdoor gereduceerd worden. Als de spreiding van beloningsvoeten echter in de tijd gezien gelijk blijft voor zo homogeen mogelijke categorieën werknemers, bij een overigens langere duur van de gemiddelde werkloosheid, dan kan dit erop duiden dat de (in)formele informatie verspreidende mechanismen minder efficiënt fungeren. Een onderzoek naar de spreiding van aangeboden beloningsvoeten is overigens bepaald geen sinecure, vooral gezien een component van deze spreiding, namelijk de verschillen in beloningsvoeten gebaseerd op niet-financiële aspecten van banen.

W. Sidré

De onbekende consequenties van wetenschappelijke research in het model van Forrester

DRS. J. A. HARTOG*

Jay W. Forresters boek, *World Dynamics*, is een overweldigend boek. Dit zal zijn oorzaak wel vinden zowel in de persoon van de schrijver als in de meesterlijke stijl waarin het is geschreven. Alle technische moeilijkheden zijn glad gestreken en vooral de grafieken werken zeer suggestief. Een emotionele reactie als die van Prof. Dr. J. Pen in zijn *ESB*-artikel, De onbekende consequenties van het model van Forrester en Meadows voor de economische politiek, van 16 februari jl. is dan ook zeer begrijpelijk en m.i. ook zeer nuttig, want emoties zijn de drijfveer tot alle handelen en de noodzaak hiertoe wordt door Forresters aanpak — die totaal nieuwe vista's opent — wel zeer duidelijk.

Mijn artikel bedoelt een aanvulling te zijn op dat van de heer Pen, die de politieke consequenties behandelde. Zoals uit de titel reeds blijkt, zal ik de nadruk leggen op mijn geloof dat de wetenschap in staat moet worden geacht een belangrijke strategische rol te spelen.

„World Dynamics” is slechts een model

Forrester heeft nergens beweerd dat zijn grafieken voorspellingen zijn, laat staan dat zij voorspellingen zijn waarvan de realisatie onvermijdelijk is. Telkens kan men in zijn werk terugvinden dat zijn resultaten niet meer zijn dan de numerieke consequenties van een aantal vooronderstellingen en dus niet meer zijn dan een gedachtenconstructie.

Dat deze vooronderstellingen nog slechts een prematuur karakter hebben, en dus a fortiori het gehele bouwwerk dat op dit fundament is opgebouwd, wordt duidelijk wanneer men zich realiseert dat de auteur zelf schrijft: „The dynamic model of world interactions described in this book was devised in the early part of July to form a basis for discussion at the conference”. (d.w.z. de conferentie van de Club van Rome op het MIT te Cambridge Mass.)

Forrester versus Colin Clark

Het is interessant de aanpak van Forrester te vergelijken met die van Colin Clark, in diens boek *The Economics of 1960*, geschreven in 1944. Dit boek, dat toentertijd in het centrum van de aandacht lag, is even-

eens het werk van een schrijver van groot gezag. De vergelijking is daarom zo interessant omdat tussen de beide modellen, evenals tussen de door de beide schrijvers gebruikte techniek, praktisch geen raakvlakken voorkomen.

Colin Clark is een man die zich volledig baseert op het bestaande apparaat der economische wetenschap, en dat apparaat op stoutmoedige wijze hanteert om tot zijn projecties te komen. In zijn tijd bestond de mogelijkheid niet complexe dynamische modellen te analyseren, zodat het model van Clark een statisch karakter had, hetgeen Tinbergen in zijn bespreking in de *Revue de l'Institut International de Statistique* — „quite legitimate” noemde.

Forrester daarentegen schreef zijn *World Dynamics* in 1970 en hij kon voor zijn analyse steunen op de enorme mogelijkheden van de digitale computers. In zijn *Industrial Dynamics* schrijft hij dat men tegen het einde van de jaren dertig slechts in staat was dynamische systemen met 2 variabelen te analyseren. In 1945 waren systemen met 20 variabelen hanteerbaar dankzij de analoge rekenmachines. In 1955 was dit aantal gestegen tot 200 en in 1965 tot 2000 — waarbij non-lineariteiten geen beperking vormden — dankzij de digitale computers. Forresters grote bijdrage is, dat hij heeft laten zien hoe dit machtige hulpmiddel gebruikt kan worden voor de analyse van maatschappelijke problemen.

Hij maakt hiertoe gebruik van een speciaal ontworpen simulatietaal, het zgn. dynamo. Deze taal stelt zeer bepaalde eisen aan het model, wil het voor verwerking geschikt zijn. Indien men de gebruikelijke economische modellen voor dynamo geschikt maakt, moeten zij zo sterk vervormd worden, dat de visie van de econoom daarin moeilijk herkenbaar is.

Mijns inziens is dit de reden, waarom Forresters model praktisch niets gemeen heeft met dat van Colin Clark. Hij heeft zijn model zo geformuleerd dat het aangepast is aan de eisen van dynamo en dit heeft hij zo knap gedaan, dat men zich dit in het geheel niet

* De auteur is lector in de wiskunde en de statistische analyse aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam.

realiseert. Echter, Forrester acht het een zeer essentieel punt, dat de betekenis van een model afhangt van de mate van plausibiliteit die de vakexpert eraan toekent. Slechts als men kan vertrouwen dat het model de werking van een bestaand systeem op voldoende wijze beschrijft, zal men de voorspellingen inzake de consequenties van ingrijpen in het systeem au serieux nemen.

Natuurlijk is het Forresters goed recht zijn model aan te passen aan zijn techniek. Ik ben ervan overtuigd, dat ook de grondleggers van de huidige economische modellen — bijv. Marshall — hun modellen afstemden op het wiskundige apparaat dat hen ter beschikking stond. En dat een modern model weinig validiteit kan ontlend aan bestaande theorieën is daarom misschien niet doorslaggevend. Persoonlijk verkeer ik hier in het onzekere. Het gehele probleem van de modelvalidatie is, geloof ik, een teer punt.

Forresters model is een nieuw begin

Het gevaarlijke van Forresters schrijftechniek is dat men als het ware gebiologeerd wordt door zijn visie. Alles schijnt zo vanzelfsprekend dat alle kritiek verstomt.

Het typische van de door Forrester gehanteerde complexe dynamische modellen is dat het gedrag van de uitgangsvARIABLEN (de grafieken die de toekomst beschrijven) slechts in zeer beperkte mate beïnvloed wordt door parameterwaarden. Als men de discussie dus beperkt tot variaties van deze waarden moet het lijken of elk ingrijpen kansloos is.

Het is echter in het geheel niet moeilijk zich wijzigingen in het model van Forrester voor te stellen, zoudanig dat de gehele structuur van het model gewijzigd wordt en het gedrag der uitgangsvARIABLEN een geheel andere kan zijn.

Het is mij bijv. niet duidelijk waarom Forrester de wetenschappelijke kennis niet expliciet als variabele in zijn model heeft opgenomen en geprobeerd heeft de interactie met de andere systeemvariabelen te benaderen. (Immers, ook de voorraad wetenschappelijke kennis groeit exponentieel). Zijn model zou er dan geheel anders uit zien en men zou de wetenschap gericht kun-

nen gebruiken in de strijd tegen de moeilijkheden die nu aangekondigd worden.

In het feit, dat van de impact van de wetenschap in dergelijke problematiek nog weinig bekend is, mag geen excuus gevonden worden deze relaties geheel weg te laten, want het is juist een van de stellingen van Forrester dat het weglaten van belangrijke relaties het model veel meer nadeel berokkent, dan de gebrekkige benadering van de betrokken parameterwaarden.

Taak voor de Nederlandse universiteiten

De wetenschap is een enorme maatschappelijke kracht en misschien wel de enige die kan bijdragen tot een oplossing van de door Forrester gesignaleerde impasse. In feite is het werk van Forrester daar zelf een belangrijk voorbeeld van.

In Nederland is een groot deel der kwantitatieve research op sociaal-economisch terrein verricht door het particuliere bedrijfsleven ten eigen bate. Het is niet aan te nemen dat de bedrijven het zich kunnen permitteren grote bedragen te investeren in niet op hun bedrijfsvoering gerichte research. Hier ligt in mijn ogen een taak voor de universiteiten. Noch preoccupatie met onderwijs en bestuur, noch gebrek aan financiële middelen mogen een excuus zijn zich aan deze taak te onttrekken.

Een verdere stimulans voor het actief deelnemen van de universiteiten kan liggen in de volgende opmerkingen.

Volgens Forrester moet de maatschappij gezien worden als een complex dynamisch systeem. Ingrijpen in een dergelijk systeem op basis van intuïtie is gedoemd te mislukken. Want omdat men alleen ervaring heeft met eenvoudige systemen waar oorzaak en gevolg steeds dicht bij elkaar liggen ontstaat de neiging symptomen als oorzaken te beschouwen.

Digitale computers te zamen met simulatietalen als dynamo verschaffen thans de mogelijkheid ervaring op te doen met complexe systemen hetgeen het streven naar maatschappijverbetering zal steunen en een basis voor discussies kan verschaffen.

28 februari 1972

J. A. Hartog

Mededelingen

Productie en onderhoud

Mr. E. H. Toxopeus, Commissaris der Koningin in de provincie Groningen opent op 19 april a.s. het congres over „Productie en Onderhoud”. Dit congres wordt georganiseerd door de bij het Nederlands Instituut voor Efficiency aangesloten NVDO, Nederlandse Vereniging voor Doelmatig Onderhoud en NPL, Nederlandse Vereniging voor Productie-leiding, op woensdag 19 en donder-

dag 20 april a.s. in de Martinihal te Groningen.

Behandeld worden onder meer de onderwerpen:

- *Onderhoud en Productie*, door B. de Heer (Kon. Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken NV).
- *Organisatorische problemen in de industrie; verleden en toekomst*, door Prof. Ir. J. in 't Veld (TH Delft).
- *Mensen in spanning*, door Drs. G. W. Segers (Kon. Luchtvaart).
- *Budgettering*, door Ir. E. M. Rin-

kel (Raadgevend Bureau Ir. B. W. Berenschot NV).

- *De verhouding tussen Productie en Onderhoud*, door Prof. Drs. A. A. Kampfraath (Landbouw Hogeschool Wageningen).
- *Spanningsbronnen bij diverse organisatievormen*, door Prof. Ir. C. Botter (TH Eindhoven).

Aanmelding en nadere inlichtingen, en volledig programma te verkrijgen bij NIVE, Parkstraat 18, Den Haag, tel. (070) 61 49 91, toestel 07.

Enige gedachten over een leefbaar stadscentrum

Een pleidooi voor meer attitude-onderzoek¹⁾

DR. A. C. VAN WICKEREN

Op 8 februari jl. heeft Prof. Dr. L. H. Klaassen een belangwekkende rede gehouden voor het Departement Rotterdam van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, getiteld „Het leefklimaat in Rotterdam”. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken dat bijna alle kranten, mede in verband met de actualiteit van het onderwerp, aandacht hebben besteed aan deze voordracht en aan de discussie die in aansluiting daarop heeft plaatsgevonden.

Het spreekt welhaast voor zich dat de inleider het, gezien de gespreide belangstelling van zijn toehoorders, niet gezocht heeft in een doorwrochte behandeling van één aspect van zijn onderwerp, maar er de voorkeur aan heeft gegeven zoveel mogelijk aspecten ervan aan te stippen. Dit aanstippen is gebeurd in de vorm van het vermelden zowel van de resultaten van verricht onderzoek als van de hypothesen ter verificatie waarvan nog nieuw onderzoek verricht zou moeten worden.

De kolommen van *ESB* zijn dan wellicht de aangegeven plaats om (sommige van) de geponeerde hypothesen aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Dit is de bedoeling van deze kanttekening. Deze geldt niet zozeer het begin van het betoog van Klaassen, dat door hemzelf elders²⁾ volledig (mathematisch) onderbouwd is, als wel de paragraaf „Het leefklimaat in engere zin” ervan. In dit deel stelt spreker:

„Een dergelijke ontwikkeling in groter verband bezien zou op langere termijn tot een wezenlijk verminderde bereikbaarheid ook van het centrum kunnen leiden, in het bijzonder wanneer het uitdijen van het centrum plaatsvindt met kantoorpanden, die bepaaldelijk niet tot het leefklimaat daarvan bijdragen en waarvan het ook geenszins duidelijk is waarom zij in het centrum gevestigd moeten worden en niet veel beter elders in de stad op voor het verkeer gemakkelijk bereikbare knooppunten”.

Ook uit andere passages blijkt dat de leefbaarheid van een stad door spreker in hoge mate afhankelijk wordt gesteld van de mate waarin alle delen, met inbegrip van het centrum, bereikbaar zijn. De samenstelling van het centrum dient volgens deze opvatting aangepast te worden aan de bereikbaarheid ervan.

Ongetwijfeld is het punt van de momentele bereikbaarheid een belangrijk punt, doch het is de vraag of daaraan een alles overheersende betekenis mag worden toegekend. Alvorens de bovenstaande stelling nader wordt toegelicht, wordt ingegaan op gedragspatronen m.b.t. het stadscentrum van de verschillende groeperingen, bezoekers van en werknemers in het centrum, die volgens mij impliciet voorondersteld worden in een

pleidooi voor een bereikbare stad en in het bijzonder een bereikbaar centrum.

Gedragspatronen

Dit geheel van gedragspatronen kan als volgt omschreven worden:

De werknemer zou zich, ook indien hij in het centrum zou werken en ongeacht de duur van zijn werkdag, 's morgens direct en zo snel mogelijk van zijn huis naar zijn werk begeven en 's avonds op dezelfde wijze van zijn werk naar zijn huis. Bijgevolg is de omgeving van het gebouw of pand waar hij werkt volkomen secundair. 's Avonds zou men in gezinsverband of in het verband van meerdere gezinnen het stadscentrum tot leven wekken.

Doordat kantoorgebouwen uit het centrum geweerd (dienen te) worden, wordt het aantal mannen er overdag tot een minimum beperkt. Echter dit doet niets af aan de aantrekkelijkheid van het centrum voor (huis)vrouwen als plaats om er te winkelen. Ook wordt de rentabiliteit van de in het centrum aanwezige horecabedrijven als gevolg van de lagere bezettingsgraad die de afwezigheid van potentiële mannelijke bezoekers in het centrum zonder twijfel met zich brengt, niet zodanig verlaagd, dat deze bedrijven zich er niet kunnen handhaven.

Naar mijn mening zijn de in het bovenstaande vervatte hypothesen onvoldoende geverifieerd. Toch dient de verificatie van deze en alternatieve hypothesen vooraf te gaan aan een reconstructie van de stad en haar centrum en zelfs aan een voorstel tot reconstructie. Immers, zou het gedragspatroon van de toekomstige werknemer(neemster) in en bezoeker(ster) van het centrum zich niet alleen als reactie op een beperkte bereikbaarheid ervan, maar ook als gevolg van een aantal autonome factoren wijzigen³⁾, dan wijkt de optimale

¹⁾ Een uitnemend attitude-onderzoek met betrekking tot de keuze van het vervoermiddel wordt beschreven in: F. X. de Donnea, *The Determinants of transport mode choice in Dutch cities*, Universitaire Pers, Rotterdam, 1971.

²⁾ In interne notities van het Nederlands Economisch Instituut.

³⁾ Aangenomen dat de in de bovenstaande vervatte hypothesen de actuele gedragspatronen van de qua omvang en samenstelling relevante groepen in grote trekken juist beschrijven, wat mijns inziens reeds discutabel is.

stedelijke structuur af van de bepleite structuur. Als autonome factoren in deze zou ik willen aanmerken: de toeneming van het reële inkomen, de verkorting van de werktijd, de grotere aanpassing van de werktijd aan persoonlijke voorkeur, de voortgaande emancipatie van de vrouw, de voortgaande gezinsverdunding, de toenemende acceptatie van allerlei persoonlijke relaties buiten het huwelijk enz.

Mijns inziens zal in de toekomst ook de werknemer een veel grotere vrijheid krijgen ten aanzien van het tijdstip waarop hij naar zijn werk gaat en zich van zijn werk naar huis begeeft⁴⁾. Hierbij denk ik niet alleen aan glijdende, met inbegrip van door ruimere lunchpauzes onderbroken werktijden, maar ook aan de mogelijkheid, dat het voor kortere of langere tijd deel hebben aan het zich in het stadscentrum voltrekkende stedelijke leven wordt geprefereerd boven het in de file naar huis rijden.

Met andere woorden een potentiële reiziger zal in principe de momentele onbereikbaarheid in toenemende mate kunnen ontwijken door een ander tijdstip voor zijn reis te kiezen.

Intensivering sociaal contact

De in de alinea, voorafgaande aan de laatste alinea genoemde factoren maken mijns inziens een intensivering van het zich in het stadscentrum afspelende sociale contact denkbaar, zodanig, dat het centrum begint te functioneren om circa 11 uur, dit functioneren een relatief hoogtepunt bereikt rond het middaguur⁵⁾, daarna weer wat verflauwt om na circa vijf uur (als degenen, die vroeg zijn begonnen, hun dagtaak erop hebben zitten) opnieuw een intensivering te ondergaan, waarna geleidelijk op het avondvertier wordt overgeschakeld. Het is welhaast overbodig op te merken dat voor vele (voornamelijk horeca-)bedrijven, op deze wijze een betere bezettingsgraad is gewaarborgd. Voorwaarde echter is, dat er juist wel een aantal (grote) kantoorgebouwen in of aan de rand van het centrum gevestigd zijn. Het werken daarin heeft dan enerzijds weliswaar het nadeel dat men zijn „werkplaats” niet op elk moment vanuit zijn woning vlot kan bereiken en wellicht ook in de keuze van zijn vervoermiddel wordt beperkt, anderzijds garandeert een dergelijke „werkplaats” de mogelijkheid om tegen een minimum aan reiskosten en reistijd deel te hebben aan het stedelijke leven. Ook dit is een vorm van bereikbaarheid, echter niet uitsluitend gedacht vanuit de woning.

Met nadruk wil ik stellen, dat ik niet de pretentie heb in het voorgaande een „betere” theorie met betrekking tot alle bij een goed functionerend centrum betrokken categorieën te hebben geformuleerd. Immers ook in dit geval is geen sprake van verificatie. Wat ik heb willen betogen is slechts dat het voorzien van de autonome ontwikkeling van de gedragspatronen van de genoemde categorieën cruciaal is.

Daarnaast is het van eminent belang dat de maximale discrepanties (voor de verschillende groeperingen) tussen de uit genoemde gedragspatronen voortvloeiende optimale structuur en de werkelijke structuur van de stad wordt bepaald. Hiermee wordt bedoeld het gebrek aan keuzevrijheid ten aanzien van het vervoermiddel en het vervoertijdstip dat men nog juist bereid is te accepteren⁶⁾.

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU W. STEMMER & ZN N.V.

Schiebroekseweg 22-24, telefoon (010) 22 38 66,
postbus 35007, Rotterdam

vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Hilversum, Maastricht, Renkum, Rheden, Rotterdam en Veldhoven. Wij leveren ook:

NOTULEN VAN DIRECTIE- EN AANDEELHOUDERSVERGADERINGEN

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

Structuurnota

Aan het eind van zijn betoog brengt Prof. Klaassen nog de structuurnota van de Dienst van Stadsontwikkeling Gemeente Rotterdam ter sprake. Ofschoon spreker zijn eindoordeel wil opschorten, is zijn voorlopig oordeel niet positief.

Uit een welgekozen passage uit de inmiddels gepubliceerde nota wordt echter duidelijk, dat de Dienst Stadsontwikkeling een van de mening van Klaassen afwijkende visie op het centrum van de stad heeft. Zo valt op pagina 82 te lezen :

„Het centrum is in de door ons ontwikkelde gedachten-gang niet bij uitstek een woongebied. De bewoners zijn slechts een deel van de ruimtegebruikers van het centrum. Het ontleent zijn karakter en waarde aan de voorzieningen die er gesitueerd zijn ten dienste van de velen die buiten dit gebied wonen. De gezelligheid en de sfeer die een centrumgebied behoort te hebben, houden minder verband met het aantal mensen dat er woont, dan met de mate waarin de voorzieningen erin slagen om elke dag mensen ertoe te bewegen om uit hun woningen te komen, zich naar de voorzieningen te begeven en enige tijd in het centrum te verblijven. Woningen in het centrum kunnen daartoe bijdragen doordat zij het de bewoners naar verhouding gemakkelijk maken om aan de lokroep der voorzieningen gehoor te geven. Mensen die in het centrum wonen, maar even huiselijk zijn als degenen die er buiten wonen, dragen echter niets bijzonders aan de centrumsfeer bij”.

Op andere plaatsen in de structuurnota worden de kenmerken van centrumactiviteiten globaal omschreven. Tot een expliciete vermelding van zodanige activiteiten komt de Nota echter niet, zodat men in feite geconfronteerd wordt met een „invul oefening”. Genoemde oefening moge echter een uitdaging zijn voor iedereen, die het goed meent met Rotterdam en zijn bewoners. Tot hen rekent zich gelukkig Prof. Klaassen, blijkens het eind van zijn betoog.

A. C. van Wickeren

⁴⁾ De meeste bezoekers (van het centrum) hebben deze vrijheid reeds nu.

⁵⁾ Dit verschijnsel valt bij uitstek waar te nemen in Brussel, waar vele departemensgebouwen in de nabijheid van het centrum zijn gevestigd.

⁶⁾ Niet-acceptatie leidt er in eerste instantie toe, dat men zich afwendt van het centrum. Bovendien zal dit voor een aantal mensen aanleiding zijn de stad te verlaten.

Mythen en sagen over de personenauto

DRS. J. VOGELAAR*

Dr. Mulder belooft in de inleiding van zijn eerste artikel ¹⁾ een „objectieve” en „wetenschappelijke” benadering van het vraagstuk van verkeer en vervoer. Hij is er naar mijn mening niet in geslaagd. In deze reactie volgen enkele punten van kritiek en een algemene conclusie.

Aantal meters weg

De wijze waarop Mulder tracht aan te tonen dat er geen verband bestaat tussen de omvang van de weginfrastructuur en het gemiddelde kilometrage van personenauto's is onjuist en misleidend. Het „gemiddelde aantal meters weg per auto” is een onbruikbare grootte; alle typen wegen zijn hierin op één hoop geveegd, van tertiaire tot autosnelweg. De mate waarin een overheid bijv. karresporen verhardt, is bepalend voor het aantal meters weg dat in de statistieken voorkomt. Bovendien verschilt de definiëring van de wegentypen van land tot land aanzienlijk.

De factor „aantal meters weg per auto” mag natuurlijk niet worden gebruikt zolang er geen verkeersintensiteiten naast staan. Het zal niemand verbazen dat in tabel 1 Noorwegen de meeste meters weg per auto heeft bij de laagst gemiddelde verkeersintensiteit. De enige factor die Mulder in dit verband had mogen gebruiken, is „het aantal meters autoweg per auto”. Immers, in het algemeen wordt een autoweg onder de druk van de toenemende verkeersintensiteit aangelegd. Een uitzondering op de regel is Italië waar verschillende

autostrada uit overwegingen van economische politiek zijn voortgekomen.

Het verband tussen „het aantal meters autoweg per auto” (Y) en „het gemiddelde jaarkilometrage van personenauto's x 10⁴” (X) is door ons getoetst met regressie-analyse. Italië en de Verenigde Staten zijn uit de „cross-section” gelaten; het eerste land om bovengenoemde reden, het tweede omdat de X-waarde niet bekend was.

$$Y = \alpha_0 + \alpha_1 X$$

$$Y = -0,32 + 3,65 X$$

$$\text{Standaardfout } \alpha_1 = 1,22 \quad R = 0,71$$

In tegenstelling tot Mulders conclusie wijst de uitkomst op een significante invloed van het gemiddelde kilometrage op de omvang van het wegennet. Dit statistische resultaat is consistent met de economische theorie: Stel, er wordt een nieuwe weg aangelegd. Dezelfde ritten op de betreffende relatie vragen nu minder autokosten, tijd (= geld) en energie. M.a.w., met dezelfde transportkosten kunnen meer en/of langere ritten worden gemaakt.

Sociale klassen

Overigens heeft Mulder gelijk wanneer hij stelt dat het gemiddelde jaarkilometrage mede door andere factoren, zoals het welvaartspeil, wordt beïnvloed. Maar waarom gebruikt hij zo'n moeilijk begrip als „sociale klassen”, waarin automobilisten worden ingedeeld op grond van wat marktonderzoek-enquêteurs „horen en zien”? Het ware objectiever en wetenschappelijker geweest als hij een indeling in klassen had gehanteerd, zoals het CBS doet.

Het CBS gebruikt „het gemiddelde jaarkilometrage voor particuliere doeleinden”, omdat het zakelijke gebruik van de auto niet van het persoonlijke inkomen afhankelijk is. De CBS-cijfers laten zien dat het particuliere gebruik slechts in geringe mate toeneemt bij stijging van het inkomen en voor de hoogste inkomensklasse zelfs iets afneemt.

Tabel 1.

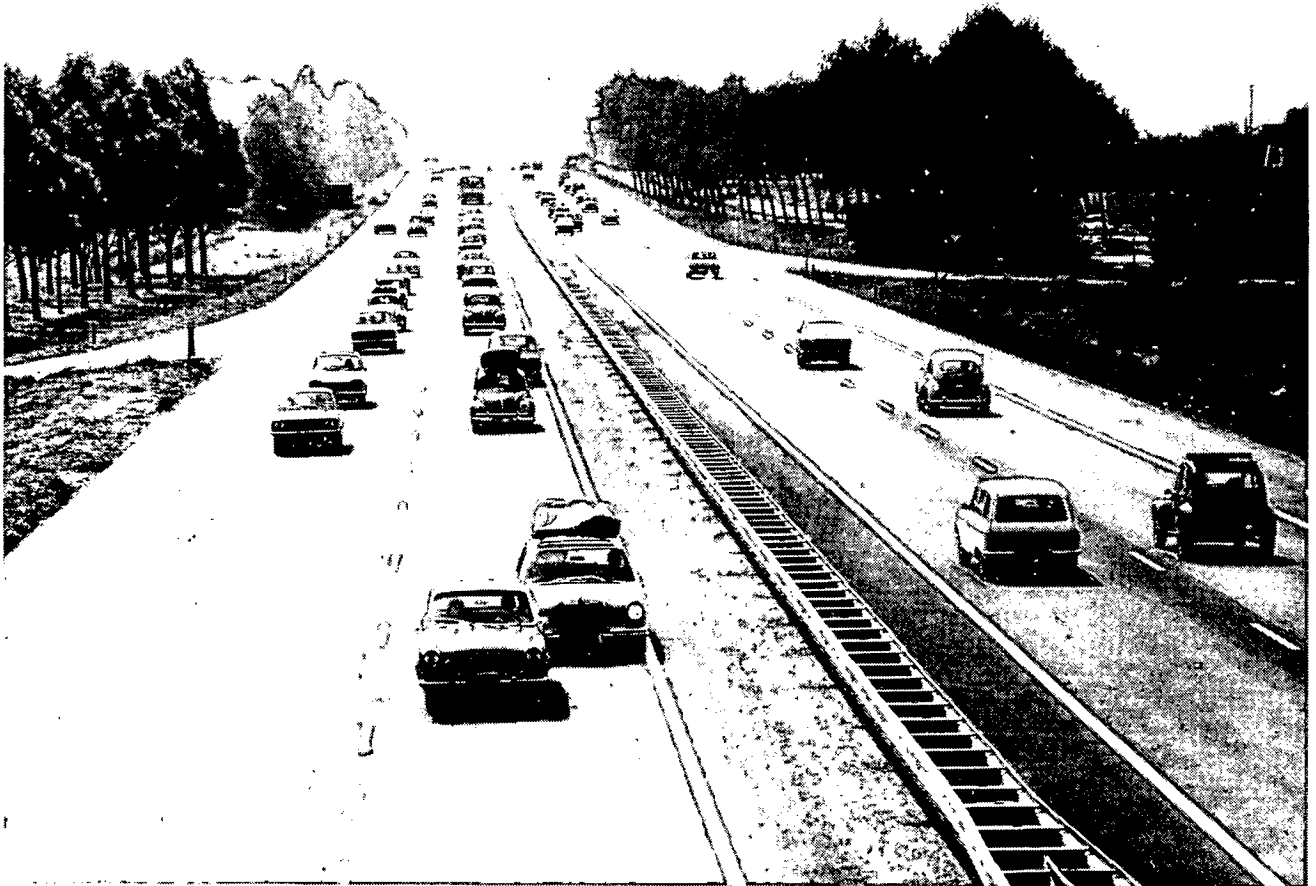
	Gemiddelde jaarkilometrage personenauto's a)	Aantal meters weg per auto a)	Aantal meters autoweg per auto b)
Zwitserland	17.000	50	0,241
Nederland	16.800	36	0,464
West-Duitsland	16.300	34	0,310
Denemarken	15.500	65	0,132
Verenigde Staten	15.500	74	—
Zweden	14.000	83	0,159
Groot-Brittannië	13.200	35	0,079
Italië	13.000	30	0,322
Noorwegen	12.000	112	0,087
België	11.050	51	0,185
Frankrijk	10.500	70	0,086

a) K. Mulder, *ESB*, 5 januari 1972, blz. 8, tabel 1.

b) *Transport statistics for Europe 1968*, United Nations, 1969.

* De auteur is wetenschappelijk medewerker bij het Nederlands Economisch Instituut.

¹⁾ *ESB* van 5 januari 1972.

Tabel 2.

Sociale klasse a)	Gemiddeld kilometrage 1970 a)	Inkomen x f 1.000 b)	Gemiddeld jaarkilometrage particuliere doeleinden 1967 b)
A (hoog)	18.200	> 20	13.700
B	17.900	15—20	14.200
C	15.000	10—15	13.000
D (laag)	12.300	< 10	11.900
Alle	16.500		12.800

a) K. Mulder, *ESB*, 5 januari 1972, blz 8, tabel 2.

b) CBS, *Bezit en gebruik van personenauto's*.

Mulders conclusie, dat automobilisten onder invloed van hun stijgende welvaart meer gaan rijden en daarbij niet geremd worden door de voortdurend groter wordende drukte kan niet met de door hem aangedragen cijfers worden gestaafd. In de eerste plaats omdat zijn indeling in sociale klassen geen prognose toelaat, ten tweede omdat de invloed van de inkomensverschillen op het gemiddelde kilometrage gering is, en tenslotte omdat Mulder niet weet hoe het gemiddelde kilometrage zich bij gelijkblijvende verkeersintensiteiten ontwikkeld zou hebben; „remmen” is een relatief begrip.

Openbaar vervoer

In zijn tweede artikel ²⁾ blaast Mulder de loftrumpet op de voordelen van de personenauto. En terecht! Het voordeel van het deur-tot-deur-vervoer op ieder gewenst tijdstip en het comfort van de auto staan buiten kijf en het overgrote deel van de automobilisten zal niet graag naar het openbare vervoer overgaan. Dus als er geld en ruimte genoeg is om voor alle automobilisten wegen en voor de niet-automobilisten een acceptabel openbaar vervoer te maken, moeten we dat doen en iedereen is tevreden.

Nu is er natuurlijk niet genoeg van alles. In elke sector van het maatschappelijke leven is de vraag naar collectieve voorzieningen groter dan het aanbod; de Integrale Verkeers- en Vervoerstudie van het Nederlands Economisch Instituut zal aantonen dat de vervoerssector geen uitzondering maakt. Dat ruimte vooral in de Randstad schaars is behoeft geen betoog; dit geldt zowel voor de steden als voor het landschap. Naast de beperkte budgettaire ruimte moet het milieu een randvoorwaarde vormen in de ruimtelijke ordening en de verkeer- en vervoerplanning.

Zowel wat het overheidsbudget als wat de open ruimte betreft, ziet Mulder echter geen problemen. Het merendeel van de thans bestaande wegen voldoet

²⁾ *ESB* van 12 januari 1972.

volgens hem niet en zal vervangen moeten worden door nieuwe wegen buiten de woongebieden om. Dat gaat in veel gevallen ten koste van „een stuk natuurschoon”, maar dat moeten we voor het woonmilieu overhebben.

Mulder erkent wel dat door de beperkte parkeer-ruimte in de steden een gedeelte van de forenzen de auto moet laten staan. Het openbare vervoer zal echter slechts ten dele een oplossing kunnen bieden, want volgens de Stichting Weg gaat menig automobilist liever op de fiets of brommer. Een en ander brengt Mulder tot de conclusie dat ook *bevordering* van het openbare vervoer geen automobilisten zal aantrekken.

Het is een open vraag waarop Mulder zijn conclusie baseert. De cijfers van de Stichting Weg en van Elsevier geven uitsluitend een indicatie van de negatieve houding van autorijdend Nederland ten opzichte van het *huidige* openbare vervoer. Hoewel met de thans bekende gegevens en onderzoekstechnieken niet met voldoende zekerheid berekend kan worden welk deel van de automobilisten naar het openbare vervoer zal overstappen wanneer enerzijds de auto door verkeers- en parkeercongestie ³⁾ minder aantrekkelijk en anderzijds het openbare vervoer door snelheidsverhoging en comfortverbetering minder onaantrekkelijk wordt, is het zeker dat de „model split” op tal van relaties aanzienlijk ten gunste van het openbare vervoer zal veranderen. Dat Mulder in de door hem aangehaalde bronnen geen cijfers vindt die aantonen dat bevordering van het openbare vervoer automobilisten aantrekt, is niet verwonderlijk; voor een goed overzicht van *relevante* kwantitatieve onderzoeken verwijzen wij naar de binnenkort te verwachten rapportage van de Commissie Bevordering Openbaar Vervoer Westen des Lands en naar de recentelijk verschenen dissertatie van Dr. F. X. de Donnea ⁴⁾. Deze en andere studies tonen *wetenschappelijk* aan dat verbetering van het openbare vervoer invloed heeft op het keuzegedrag van automobilisten.

NASCHRIFT

Wat baet den uyl de kaerse of bril,
Als 't beestje niet en sien en wil.

Deze spreuk van vader Cats kwam mij onwillekeurig in gedachte bij het lezen van de kritiek van de heer Vogelaar. Mijn pleidooi voor een meer rationele en minder emotionele benadering van verkeersvraagstukken is blijkbaar niet bij hem overgekomen. Zijn kritiek is niet bepaald vrij van emoties en bovendien is ze — zoals uit het onderstaande moge blijken weinig rationeel en niet gerechtvaardigd.

1. De betrekkelijke waarde van de cijfers over het gemiddelde aantal meters weg per auto is mij bekend. Dat is dan ook de reden, dat ik deze cijfers slechts als illustratie heb gebruikt zonder er conclusies aan te verbinden. *Mijn* conclusies steunen uitsluitend op de in het artikel genoemde cijfers voor Nederland.

2. De wijze waarop Vogelaar zijn regressie-analyse uitvoert en verklaart is zeer verwarrend. In zijn formule

Complexe problematiek

Het bedenken van mythen à la Mulder is een zinloze bezigheid. Het is immers een uitgemaakte zaak dat beperking van de wegebouw *als zodanig* geen oplossing biedt en dat het bevorderen van het openbare vervoer *als zodanig* nog geen garantie geeft dat automobilisten hun auto laten staan. De complexe problematiek van verkeer en vervoer kan alleen zinvol worden benaderd in een integrale aanpak van alle componenten.

Verkeer is niet iets dat „so wie so” groeit. De toename wordt direct bepaald door de toekomstige situering van woongebieden en werkgelegenheid, van winkels, scholen enz. De omvang en intensiteit van het verkeer en het vervoer zijn dus afhankelijk van het gekozen alternatief van de ruimtelijke ordening, binnen het kader dat door de in het voorgaande genoemde randvoorwaarden van milieu en budget wordt gesteld. Het is jammer dat deze fundamentele samenhang niet door Mulder wordt onderkend.

De randvoorwaarden zullen het noodzakelijk maken dat in bepaalde gebieden of op bepaalde relaties aan een hoogwaardig openbaar vervoer prioriteit wordt gegeven. In die situaties kan beperking van de uitbreiding van de wegebouw een vereiste zijn om de gewenste ⁵⁾ en noodzakelijke openbaar-vervoervoorziening te doen slagen. Verkeer- en vervoerplanning begint bij het formuleren van de randvoorwaarden.

J. Vogelaar

³⁾ In de stedelijke gebieden van de Randstad is in de toekomst congestie onvermijdelijk (Integrale Verkeers- en Vervoerstudie).

⁴⁾ Dr. F. X. de Donnea, *The determinants of transport mode choice in Dutch cities*.

⁵⁾ Driekwart van de Nederlanders vindt een goed openbaar vervoer van essentieel belang (NS-KNVTO, *Opinie-onderzoek openbaar vervoer*, 1971).

is de kilometrage de *onafhankelijke* variabele en de weglengte de *afhankelijke*. Als dat werkelijk is wat hij bedoelt is zijn kritiek zinloos. Hij is het dan impliciet eens met mijn stelling, dat de verkeersdrukke bepaald wordt door andere factoren dan de beschikbare hoeveelheid weg, waaruit dan weer volgt dat „een beperking van de wegebouw op zichzelf geen effect zal hebben op de . . . mate waarin personenauto's worden gebruikt”. Wat, als ik het nogal verwarde betoog goed begrijp, de stelling is, die hij wil aanvallen. In de op twee na laatste alinea geeft hij dat ook toe, want daar zien we Vogelaar opeens verklaren, dat het een uitgemaakte zaak is dat beperking van de wegebouw als zodanig geen oplossing biedt. Waarom hij dan in het begin van zijn kritiek zoveel moeite doet het tegendeel te suggereren is, voor wie niet kwaaddenkend wil zijn, een raadsel.

3. De tweede helft van Vogelaars kritiek bevat zoveel tendentieuze, insinuerende en foutieve aanhalingen, dat het ondoenlijk is er stuk voor stuk op in te gaan. Hij geeft hier toch wel blijk van een zeer sterke vooringenomenheid en van een allesbehalve wetenschappelijke benadering van het probleem.

Een oude stelling uit de conjunctuurtheorie zegt, dat men het paard wel naar de beek kan brengen, maar dat men het niet kan dwingen te drinken. De overheid kan het openbare vervoer aantrekkelijk maken en beter binnen het bereik van de consument brengen, maar ze kan de consument niet dwingen er gebruik van te maken.

Alle tekenen wijzen erop, dat een grote meerderheid van de consumenten slechts spaarzaam van het openbare vervoer gebruik wil maken. Ik heb daarvoor, naar ik meen, duidelijke cijfers aangedragen. En ik kan bovendien verwijzen naar de fiasco's met gratis openbaar vervoer in Denemarken en Rome en naar een stukje goed Nederlands openbaar vervoer als het Hofpleinlijntje, dat nog maar één jaar geleden in het nieuws kwam omdat de NS het op de nominatie zette voor opheffing wegens het onvoldoende gebruik, dat er van dit lijntje wordt gemaakt.

Ook de cijfers van het openbare vervoer in Rotterdam zijn leerzaam. Er is helaas niet precies na te gaan, wat het effect van de metro is geweest, omdat tegelijk met de openstelling van de metro twee tramlijnen werden opgeheven en het lijnennet van de stadsbus werd aangepast. Maar uit de cijfers in tabel 1, ontleend aan de CBS-statistiek van het personenvervoer blijkt heel duidelijk, dat de metro slechts een tijdelijke en zeer beperkte opleving heeft gebracht voor het overigens achteruitlopende openbare vervoer in Rotterdam.

Tabel 1. Indexcijfers van het lokale reizigersvervoer in Rotterdam

tram + metro + bus	
1963 = 100	
1966 = 92	
1967 = 87	
1968 = 95	(openstelling metro)
1969 = 90	
1970 = 86	

(Het 1971-cijfer is nog niet bekend, maar zal zeker lager zijn dan 86).

Ik wil gaarne nogmaals verklaren, dat ik *geen* tegenstander ben van het openbare vervoer. Integendeel, ik ben ervan overtuigd, dat er openbaar vervoer van behoorlijke kwaliteit moet zijn (ik maak er zelf ook veel meer gebruik van, dan de gemiddelde Nederlander). Maar dat belet mij niet te signaleren, dat de *verwachtingen t.a.v. de bijdrage, die het openbare vervoer kan leveren voor de oplossing van verkeersproblemen veel te hoog gespannen zijn.*

Wij mogen de ogen niet sluiten voor de duidelijke tegenzin die het publiek aan de dag legt om *zelf* van het openbare vervoer gebruik te maken (dat moeten „de anderen” maar doen, dan komt er tenminste weer wat ruimte op de weg). We moeten ons ook bewust blijven van de gigantische financiële tekorten, die het openbare vervoer nu al oplevert (zie tabel 2).

Tabel 2.

Exploitatietekort over het jaar 1971

Nederlandse Spoorwegen	f. 240 mln.
Gemeentelijk Vervoerbedrijf Amsterdam	f. 44 mln.
RET Rotterdam	f. 61 mln.
HTM Den Haag	f. 25 mln.

Er is niet veel fantasie voor nodig, te zien waar dit naar toe gaat als de Zoetermeer- en de Schiphollijn,

de Amsterdamse metro, de uitbreiding van de Rotterdamse metro en de Haagse semi-metro (stuk voor stuk onrendabele tot zeer onrendabele projecten) eenmaal in bedrijf komen. Maar Vogelaar wil meer. Er moet „hoogwaardig” openbaar vervoer komen („whatever that may be”) en hij geneert zich daarbij niet een ander te verwijten, dat hij de beperkte ruimte op het overheidsbudget uit het oog verliest.

Wie minder vooringenomen is dan hij en alle beschikbare cijfers op zich laat inwerken (en ze ook relateert aan de respectievelijke inwonertallen) moet wel tot de conclusie komen dat *het openbare vervoer veeleer een maatschappelijk probleem in zichzelf is dan een middel, er een ander probleem mee op te lossen.*

De welwillende aandacht, die het openbare vervoer mede door het zeer militante optreden van mensen als Vogelaar nu krijgt staat in geen enkele verhouding tot de bijdrage, die dit vervoer ooit zou kunnen leveren voor de oplossing van verkeersvraagstukken. En het is buitengewoon te betreuren dat mede daardoor de aandacht wordt afgeleid van de andere maatregelen, die de overheid zou kunnen nemen om de enorme bezwaren die het autoverkeer voor de samenleving oplevert te verlichten (wetgeving t.a.v. uitlaatgassen, verzwaren van de keuringseisen voor personen- en andere auto's, sterke uitbreiding van de politiecontrole op het verkeer, een krachtige doelbewuste parkeer-politiek enz.).

4. In het slot van Vogelaars kritiek komt de aap uit de mouw. Hij blijkt het dan toch wel eens te zijn met mijn stelling, dat autoverkeer een welvaartssymptoom is en dat zolang de welvaart toeneemt het autoverkeer zal toenemen, of we nieuwe wegen bouwen of niet, of we het openbare vervoer verbeteren of niet. De vraag, waarover hij en ik van mening verschillen is of de overheid deze ontwikkeling kan stuiten en tot hoever ze in haar pogingen daartoe mag gaan.

Vogelaar ziet in het laten vastlopen van het verkeer een legitiem middel om de automobilist te forceren van het openbare vervoer gebruik te maken. Hij is bereid te accepteren, dat ook de essentiële functies van de samenleving daardoor ontwricht worden en zijn mening wordt niet beïnvloed door de wetenschap dat het (ondanks alles toenemende) autoverkeer naar sluiptwegen zal zoeken en zo de bestaande woonmilieus nog veel sterker zal gaan verstoren dan nu al het geval is. Dit alles liever dan nog meer opoffering van natuurschoon. Ik denk daar wat genuanceerder over maar kan over dit verschil in waarde-oordeel thans niet discussiëren.

Wat mij verontrust is, dat de voorstanders van de harde lijn tegen de auto, zoals Vogelaar er één is, hun — voor velen onacceptabele — waardeoordeel verhullen door het telkens weer verkondigen van onhoudbare theorieën die het etiket mythen en sagen verdienen. Zij schrikken terug voor de consequenties van hun eigen standpunt of ze willen er niet voor uitkomen en gebruiken die mythen en sagen om het volk te doen geloven, dat het met die consequenties wel meevalt.

De felheid waarmee Vogelaar dit alles verdedigt, hoewel hij het in principe toch eigenlijk wel met mij eens is, sterkt mij in de overtuiging, dat het nuttig was de mythen en sagen over de personenauto eens aan de kaak te stellen. Het was blijkbaar hoog tijd.

K. Mulder

De doeleinden van het onderwijs

Wijs en Onwijs in het Onderwijs (I)

PROF. DR. W. BRAND

Een ieder, die ons onderwijs ter harte gaat, moet met lede ogen constateren, dat in de huidige discussie vaak de bijzaken de boventoon voeren en de echte problemen, de hoofdzaken, onder de tafel worden geschoven.

In 1969 gaf de Nederlandse Overheid f. 6.250 mln. uit aan het onderwijs, welk bedrag 7,5% van het nationale inkomen was. Er is geen ander industrieland, dat zo'n hoog percentage van zijn nationale inkomen aan onderwijs uitgeeft. Het heeft uiteraard te maken met ons relatief grote kindertal, maar wellicht maakt ook de verzuiling ons onderwijs kostbaar. Als men de uitgavenstijging van de laatste jaren doortrekt, rekening houdend met de verwachte stijging van het aantal studenten, de geplande veranderingen voor het middelbare onderwijs (MO) en de wensen bij het kleuter- (KO) en lager onderwijs (LO), zoals minder leerlingen per klas, dan zal tegen 1980 het onderwijs ruwweg geschat f. 15 à f. 16 mrd. (in constante prijzen van 1970) kosten¹⁾. Dit is 10 tot 11% van het verwachte nationale inkomen in 1980 (f. 145 mrd. in prijzen van 1970). Is dit een haalbare doelstelling in het licht van de andere dringende desiderata (op het terrein van vervoer, huisvesting, gezondheidszorg, recreatie, bejaardenzorg en defensie), die in onze samenleving bestaan?

Projecteert men verder, bijv. dat tegen het jaar 2000 90% van de 18-19 jarigen en 40% van de 20-24 jarigen aan voortgezet onderwijs zullen deelnemen, dan lijkt een continuering van de huidige financiering van het onderwijs een onoplosbaar probleem te vormen. Als men denkt aan de noodzaak tot bijscholing, herscholing of „life-long education”, waarover thans iedereen spreekt, dan kan men zich voorstellen, zoals de Amerikaan P. F. Drucker²⁾ doet, dat straks 's morgens de helft van de bevolking als leerlingen en de andere helft als leraren optreedt en 's middags bij het luiden van de bel de rollen worden omgedraaid. Dit is misschien een aantrekkelijke situatie voor hen, die menen, dat conflicten vooral een gevolg zijn van communicatiestoornissen, maar op deze manier wordt conventioneel onderwijs een onmogelijke zaak. Hoe kan men bevorderen, dat de thans aan de gang zijnde ontwikkeling, die ons straks in een onbetaalbare situatie brengt, wordt doorbroken?

Doelstelling

Daarvoor is allereerst nodig, dat men het eens wordt over de eigenlijke doelstelling van het onderwijs. Volgens mij is onderwijs een bedrijfstak, die als elke andere, diensten verleent ten behoeve van de maatschappij³⁾. Deelnemers aan het onderwijs zijn vanuit dit gezichtspunt

geen consumenten, maar kapitaalgoederen, waarvan door onderwijs waarde of kennis wordt toegevoegd, welke nuttig is voor de maatschappij. De berekeningen van P. de Wolff en R. Ruiters⁴⁾ schragen de economische doelstelling van het onderwijs, omdat zij laten zien dat onderwijs een rendabele zaak is. De toekomstige toename van het inkomen, als gevolg van meer onderwijs, weegt ruimschoots op tegen de gemaakte kosten, inclusief het tijdens de studie gederfde loon. Voor het individu is uiteraard de winstgevendheid van het onderwijs belangrijk groter dan voor de staat, omdat het individu slechts een te verwaarlozen deel van de kosten van het onderwijs betaalt. De overheid draait bovendien op voor de kosten van ongeveer 40% der studenten, die tijdens de rit afvallen en de meisjes, die wel hun studie voltooien, maar straks als gehuwde vrouw niet aan het economische leven deelnemen.

Als een gunstig bijproduct van het onderwijs heeft het individu de gelegenheid zichzelf te ontplooiën, maar de ontwikkeling van alle vermogens of de creativiteit van de mens is geen operationele doelstelling, want dit zou tot eeuwigdurend onderwijs leiden. Onderwijs bevordert verder het verlangen tot tegenspraak. De beste studenten vinden meestal sommige leraren niet zo goed, maar een overheid die onderwijs financiert, dat bewust erop uit is de grondslagen van de maatschappij te ondermijnen of de bestaande instituties kritisch te onderzoeken, verdient de naam regering niet meer. Oud-minister Polak heeft gezegd, dat democratie geen zaak voor bange mensen is. Dit is juist, maar dit houdt niet in dat onder dit stelsel de kat of de anti-democraten (of als men wil de utopisten) op het spek moeten worden gebonden.

Tevens herhaal ik, hetgeen ik reeds in het geciteerde artikel vermeldde, dat de zelfstandige beoefening van de wetenschap, zoals dat in de wet staat, geen typische doelstelling van het hogere onderwijs (HO) is. Mijs inziens koestert zo'n 90% van de afgestudeerden niet deze ambitie, terwijl ze er evenmin toe in staat is. Een

¹⁾ Al naar gelang de mate van deelneming aan het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (VWO) en de grootte van de stroom van abiturienten van het VWO naar het universitaire onderwijs (UO), verwacht men voor 1980, 150.000 à 175.000 studenten.

²⁾ *The Age of Discontinuity*, Londen 1969, blz. 313.

³⁾ In *ESB* van 19 en 26 juli 1967 heb ik onder de titel: *Economie en Onderwijs*, hetzelfde standpunt gehuldigd.

⁴⁾ *De economie van het onderwijs* (blz. 111-179), Preadvies voor de Vereniging van Staathuishoudkunde, 's-Gravenhage, 1968.

ander doel, dat in de wet wordt genoemd, namelijk het bevorderen van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, moet gereleveerd worden. Eerlijk gezegd, weet ik niet wat je met dit begrip moet aanvangen. Elke goede leraar zal waarschijnlijk af en toe wijzen op kwesties als eerbied voor de feiten, het opschorten van een oordeel tot dat grondig onderzoek is verricht, de ingewikkeldheid van vrijwel alle economische en sociale instituties (docenten hebben een gevestigd belang bij de complexiteit van de maatschappelijke verschijnselen, want anders was er voor hen geen functie), de verbinding met andere wetenschappen, de betekenis van zijn vak voor de samenleving enz., maar of dit maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef aankweekt, betwijfel ik. Wat mij betreft, mag deze doelstelling dan ook uit de wet verdwijnen, omdat zij mij teveel naar domineesland riekt en omdat ik niet zie hoe je expliciet deze gedachte in het onderwijs kan inbouwen zonder zede-meester te worden.

Ik ben geneigd de zgn. externe voordelen van het onderwijs (bijv. de betekenis van de meer geschoolde voor zijn gezin, zijn medewerkers enz.⁵⁾ niet hoog aan te slaan, omdat deze reeds grotendeels in de economische prestaties via de inkomensverdeling hun weerslag vinden. Men overwege verder, dat onderwijs ook effecten heeft, die niet functioneel zijn. Zoals elke cultuuruiting, kweekt het onderwijs onbehagen, omdat de mens van nature lui is, zegt S. Freud voor degenen, die het nog niet wisten. Bovendien ontstaat er frustratie door het gevoel van afhankelijkheid van ouders en leraren, door het uitstel van behoeften die men nu en niet later zou willen bevredigen en door het falen van hen, die het begeerde diploma niet halen of niet de positie bereiken, waarop zij gehoopt hadden op grond van hun vermeende kennis of bekwaamheden.

Eveneens wil ik benadrukken, dat de bestaande inkomensverdeling⁶⁾ stimuleert, dat mensen een in verband met hun aanleg en talenten optimale hoeveelheid onderwijs gaan volgen. Uit gesprekken met collega's uit Oost-Europa heb ik geleerd, dat bewust'ingrijpen in het beloningssysteem repercussies heeft op de keuze voor de diverse opleidingen. Als men bijv. de salarissen van leraren in verhouding tot die van industrie-arbeiders laag houdt, dan zal de animo om leraar te worden spoedig verdwijnen.

Behoeften van de maatschappij

Als men ervan uitgaat, dat in het huidig tijdsgewricht de uitbreiding van het onderwijs door economische overwegingen dient te worden geleid, dan moet het onderwijs worden afgestemd op de verwachte behoeften van de samenleving aan geschoold personeel. Dit houdt in dat men zich in de maatschappij als geheel en in de bedrijfstakken moet gaan bezinnen op de technische en sociale structuurveranderingen, die zullen plaatsvinden en dat men zich moet afvragen hoeveel werkers er van bepaalde functies en opleidingen nodig zijn om de diverse sectoren adequaat te bemannen. Dit is geen simpele zaak. Toch betreur ik het, dat in Nederland onvoldoende aan dit soort projecties wordt gedaan. Men schijnt aan te nemen, dat op het terrein van het onderwijs de wet van Say werkt, d.w.z. dat elk aanbod zijn eigen vraag schept. Het lijkt mij hoogst onzeker, dat in de toekomst deze wet zal opgaan.

Voor het hogere onderwijs bezitten wij de twee Dalmulder-rapporten⁷⁾, die een aanloop bevatten tot het soort onderzoek, dat ik op het oog heb. Uit de in het tweede rapport afgedrukte tabellen, betreffende de verdeling van de diverse academici over de verschillende bedrijfstakken, kan men zien dat de meeste studierichtingen beroepsopleidingen zijn. Het is jammer, dat de onderzoeken omtrent de toekomstige veranderingen in de Nederlandse economie⁸⁾ niet zijn benut om na te gaan welke wijzigingen in de beroepsstructuur zullen optreden en welke mogelijke consequenties deze hebben voor het onderwijs. Het lijkt noodzakelijk om bij de vele enquêtes, die geregeld worden verricht bij het bedrijfsleven en de overheid, niet alleen te informeren naar het aantal nieuwe werkers, dat is aangesteld, maar eveneens naar de schoolopleiding en functies van degenen, die zijn aangetrokken. Gaan we van een pyramidale (met bijv. 60% uitvoerende, 30% toezichthoudende en 10% leidinggevende arbeid) naar een uitvormige beroepsstructuur (met bijv. 20% uitvoerende, 60% toezichthoudende en 20% leidinggevende arbeid) of naar nog een andere compositie, die gedomineerd wordt door „knowledge workers”, zoals P. Drucker veronderstelt? Is er ook in onze maatschappij met z'n praktisch volledige werkgelegenheid geen promotie-effect gaande, dat de tekorten van arbeid naar de laagste niveaus verplaatst?

Dit spuurwerk naar de beroepsstructuur van de maatschappij is een door en door humane zaak, omdat mensen die een bepaalde opleiding kiezen, verwachtingen koesteren omtrent hun toekomstige werkkring. Met behulp van deskundige voorlichting moet men ervoor zorgen, dat jonge mensen studies kiezen, die een goede kans op zinvolle arbeid bieden. In deze gedachten-gang past uiteraard een numerus fixus of het afbouwen van bepaalde studierichtingen om te voorkomen, dat mensen een verkeerde keus maken. Landbouwopleidingen moeten bijv. worden ingekrompen, aangezien de agrarische beroepsbevolking absoluut en relatief afneemt. Wordt het daarom niet zinvol de Landbouw Hogeschool bij de Technische Hogeschool te Eindhoven of Enschede onder te brengen?

In het tweede Dalmulder-rapport kan men ook vinden, dat de maatschappij het verwachte aantal academici

⁵⁾ Bij M. Blaug: (The Rate of Return on Investment in Education, blz. 243 in M. Blaug (red.), *Economics of education*, Penguin Books, 1968) vindt men negen indirecte voordelen van onderwijs opgesomd. Zijn behandeling heeft mijn indruk versterkt, dat de niet-prijseffecten van onderwijs niet veel aandacht verdienen.

⁶⁾ Ik kan mij niet opwinden over een rangensysteem, waarin de verhouding tussen laagste (typiste) en hoogste (secretaris-generaal) netto-beloning 1 op 5 bedraagt, zoals bij ons in de publieke sector. Waarschijnlijk geldt een soortgelijke relatie voor de private sector. Als men nog zou corrigeren voor verschillen in leeftijd en werktijden, wordt de verhouding wellicht 1 op 3, hetgeen mij alleszins redelijk lijkt.

⁷⁾ *De ontwikkeling van het aantal academici tot 1980, Aanbod en behoefte*, Zeist, 1959 en *Aantallen academici tot 1980, Aanbod en behoefte*, Academische Raad, 1968.

⁸⁾ *Nota inzake groei en structuur van onze economie*, 's-Gravenhage, september 1966 en *De Nederlandse economie in 1970*, 's-Gravenhage, 1966. De in *De Nederlandse economie in 1973* (Centraal Planbureau, 's-Gravenhage, 1970, blz. 144-154) ondernomen poging om de vraag naar arbeid per opleidingscategorie te ramen is nuttig, maar schreeuwt om empirische verificatie en meer diepgaande analyses per bedrijfstak.

in 1980 zonder moeite zal absorberen. In dat jaar zal het percentage van de beroepsbevolking, dat academisch onderwijs heeft genoten, 2,5 zijn. In 1960 was dit percentage 1,4. In het cijfer voor 1980 is nog geen rekening gehouden met de versnelde toeloop naar het hoger onderwijs. Ik verwacht tegen 2000 een percentage van 10-15, rekening houdend met de extrapolaties van De Wolff en Ruiters en met meer recente berekeningen omtrent het aanbod van studenten. Een dergelijke dichtheid van academici lijkt mij onnodig. Is niet reeds thans bij het bedrijfsleven een zekere terughoudendheid bij het aantrekken van academici te bespeuren? Speelt hierbij wellicht de mogelijkheid van substitutie van meer gekwalificeerde door minder gekwalificeerde arbeid een rol of de notie, dat door training binnen het bedrijf eventuele gebreken in de kennis kunnen worden aangevuld? Algemeen gesproken moeten we de opvatting laten varen, dat in onze samenleving een steeds stijgende behoefte aan meer geschoolde krachten zou bestaan. De invoer van gastarbeiders, die praktisch analfabeet zijn, vormt een aanwijzing, dat men in het bedrijf in snel tempo mensen met weinig scholing tot bruikbare arbeiders kan opleiden.

Terzijde wil ik nog opmerken, dat de prognoses van C. A. van den Beld⁹⁾ over het inkomensniveau en andere variabelen in het jaar 2000 mij apocrief voorkomen. Afgezien van de afnemende nuttigheid van technische vindingen, waarover in Amerika reeds een discussie gaande is, is duidelijk in onze maatschappijen te constateren, dat het aandeel van de industriële sector, waarin de technologische vooruitgang plaatsvindt, in het nationale produkt stagneert, terwijl de dienstensector, waarin slechts een geringe stijging van de arbeidsproductiviteit te bespeuren valt, terrein wint¹⁰⁾. Houdt dit niet in, dat de groeisnelheid in onze economieën, als gevolg van verschuivingen in de samenstelling van het nationale produkt en de beroepsstructuur, op vrij korte termijn zal teruglopen?

Geen achtste medische faculteit

Ik wil nog een tweetal studierichtingen in kort bestek onder de loep nemen om mijn ideeën te verduidelijken. Met behulp van de mij bekende informatie is niet te bewijzen, dat een achtste medische faculteit moet worden opgericht. Dichtheidscijfers (het aantal artsen per 100.000 inwoners) vormen geen goede maatstaf om de toekomstige behoefte aan artsen te peilen, omdat hierbij o.a. het toenemende aantal specialisten in het totale aantal medici over het hoofd wordt gezien. Er komen steeds meer specialisten in verhouding tot het aantal huisartsen (in 1950 was de relatie: 0,6 tot 1, in 1965: 1,2 tot 1), terwijl blijkbaar niemand weet of de relatie bijv. 0,75 of 1,5 tot 1 zou moeten zijn.

De sterke toeloop van medische studenten (misschien veroorzaakt door de opgetrokken beloningen voor artsen en de publiciteit over orgaantransplantaties) is evenmin een criterium mijns inziens om het aantal medische faculteiten uit te breiden. De eventuele expansie van medische opleidingen dient gebaseerd te zijn op een grondig onderzoek van het te verwachten patroon van de gezondheidszorg. Nagegaan dient te worden of er momenteel overconsumptie t.a.v. doktersdiensten en geneesmiddelen bestaat als gevolg van het bestaande verzekeringssysteem, zoals het toenemend ziekteverzuim

(7,6% van de totale arbeidstijd in 1970) doet vermoeden. Zijn er diensten, die thans door artsen worden verricht, welke misschien beter door personeel met een lager niveau van opleiding kunnen worden vervuld?

Men moet uit het hoofd zetten, dat een eventueel teveel aan artsen in de ontwikkelingslanden kan worden gespuid. De behoefte aan buitenlandse artsen neemt absoluut af omdat de opleidingen in deze landen sterk zijn uitgebreid. De niet-medicus krijgt verder de indruk, dat orgaantransplantaties straks een ondragelijke last voor de economie gaan vormen als de chirurgen de vrije hand wordt gelaten.

Voor Amerika is in 1968 berekend dat de kosten van een harttransplantatie gelijk zijn aan die van het opleiden van 4 studenten tot arts. De wat cru genoemde „spare part medicine” moet, dunkt mij, onder controle van buitenaf worden gesteld. Een belangstellende leek, zoals ik, krijgt bovendien het idee dat aan de kunstmatige verlenging van het leven (hetgeen het parool van de bureaucraten schijnt te zijn), die o.a. de verpleegkosten buitensporig doet stijgen, paal en perk dient te worden gesteld.

De uitspraak van een medische collega in Leiden, dat straks desnoods 20% van het nationale inkomen (thans ongeveer 6,5%) aan gezondheidszorg zal moeten worden besteed, zou lachwekkend zijn, als ze niet typerend was voor het verschijnsel in onze maatschappij dat een invloedrijke groep belanghebbenden, niet in economische termen denkt.

Sociale wetenschappen

Andere studierichtingen, waarop bezinning nodig is, zijn die der zogeheten „zachte” sociale wetenschappen (westerse en niet-westerse sociologie, culturele antropologie, psychologie en opvoedkunde). De toeloop van studenten naar deze studierichtingen neemt hand over hand toe en doet de bestuurders aan de bel trekken. additionele middelen te verkrijgen. N. Winter en G. L. Hicks¹¹⁾, die hun beweringen met feiten staven, hebben vastgesteld: „The psychologist doesn't like himself. the sociologist doesn't like his social class and the anthropologist doesn't like his culture”. Moet de gemeenschap gelden beschikbaar stellen om een deel van de bezwaarden met een onbehagen in zichzelf, in hun klasse of in onze cultuur, hun vlucht uit de werkelijkheid te verge-

⁹⁾ Centraal Planbureau, *De Nederlandse economie, in het jaar 2000*, 's-Gravenhage, 1967.

¹⁰⁾ Tussen 1958 en 1969 is het aandeel van de industrie in het nationale inkomen op 41% blijven staan, terwijl het percentage van diensten van 46 tot 51 is toegenomen. Voor de periode 1968-1973 voorziet het CPB (*De Nederlandse economie in 1973*, op cit., tabel blz. 142), dat de stijging van de arbeidsproductiviteit voor de industrie 43% zal bedragen, voor de dienstensector slechts 9% en voor de bouwnijverheid maar 6%. Daarentegen wordt voor dezelfde periode geschat, dat de werkgelegenheid met 220.000 zal toenemen, waarvan slechts 24.000 door de industrie en ca. 200.000 door de dienstensector (handel, transport enz.) zullen worden geabsorbeerd. De stijgende werkgelegenheid in de bouwnijverheid met 46.000 wordt geacht te worden geabsorbeerd door afvloeiing van 45.000 manjaren uit de landbouw. Zal de dalende werkweek, die Van den Beld thans voorziet niet eveneens het groeitempo van de economie stevig omlaag drukken?

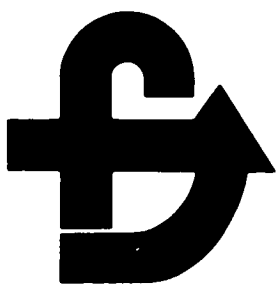
¹¹⁾ Observations on the Mystique of Anthropology, *The Sociological Quarterly*, Vol. 8, 1967, blz. 173-186.

makkelijken? Uit de beschikbare gegevens blijkt, dat het aantal studentjaren nodig om in deze studierichting één afgestudeerde te verkrijgen en het numerieke rendement (aantal afstuderenden per 100 aankomende studenten) beduidend ongunstiger zijn dan voor andere vakken. Mag men hieruit niet besluiten, dat deze disciplines minder intelligente of marginale studenten aantrekken? Deze gedachte werd bij mij versterkt door een personeelschef van een groot bedrijf, die mij vertelde, dat bij een psychotechnisch onderzoek abiturienten van deze „zachte” faculteiten in het algemeen geen betere resultaten behalen dan de gemiddelde HBS-er of gymnasiast.

Wat de culturele antropologie en de niet-westerse sociologie betreft, is het voor elke enigszins ingewijde evident, dat het toekomstige aanbod de plaatsingsmogeheden verre overtreft en dat belanghebbenden gebaat zouden zijn bij een beperking van de toelating tot deze studies. Gelet nog op het onzekere perspectief voor afgestudeerden in de sociale wetenschappen en psychologie — het tweede Dalmulder-rapport wijst op de geringe aanknopingspunten voor een behoeftenraming — lijkt een nader onderzoek naar de vraagzijde nodig, alvorens op de verzoeken wordt ingegaan de fondsen voor deze faculteiten flink uit te breiden.

In een volgend artikel wordt op een aantal aspecten van de inhoud en organisatie van het onderwijs ingegaan, terwijl in een derde stuk de financiering plus nog wat algemene beschouwingen aan de orde komen.

W. Brand

Fisconomie

Loonsombelasting en loonsomheffing

DRS. K. VAN DER HEEDEN

De loonsombelasting en de loonsomheffing zijn in Nederland onderwerp van continue belangstelling. Ondanks het feit dat beide worden gegeven naar eenzelfde maatstaf, namelijk de loonsom in de onderneming, is er een belangrijk verschil in grondslag. Hierover is nog wel eens enige verwarring. Ook wordt licht gedacht over de mogelijkheden — en onmogelijkheden — van beide instrumenten.

De overwegingen waarop de loonsombelasting en de loonsomheffing berusten, verschillen sterk. De loonsombelasting is een middel ter financiering van de overheidsuitgaven als elke andere belasting en kan als zodanig een onderdeel zijn van het belastingstelsel van een land. Voorbeelden zijn de „Lohnsummensteuer” in Duitsland, die de gemeenten als onderdeel van de „Gewerbsteuer” van de ondernemingen kunnen heffen, en de „Versement forfaitaire sur les salaires” in Frankrijk. De loonsombelasting wordt veelal gezien als een mogelijk alternatief van de subjectieve loonbelasting.

De loonsomheffing daarentegen beoogt, indien in het kader van dit artikel wordt voorbijgezien aan de loonsomheffing als alternatief van de premieheffing sociale verzekeringen, een ander dan een budgettair doel te verwezenlijken. Zij is vooral een instrument voor het voeren van een

structureel-economisch beleid. Wordt een toenemende opbrengst van de loonsombelasting verwacht door de fiscale wetgever, een afnemende opbrengst van de loonsomheffing behoort de stille hoop te zijn van de economische wetgever. Een loonsomheffing kan in de tijd overgaan in een loonsombelasting, met name indien zij tot belangrijke opbrengsten komt. Dit is het geval in Engeland. De „Selective employment tax” is, mede door de beperking van de uitkeringsgerechtigde industriële sectoren, steeds meer een budgettaire plaats gaan innemen. Zoals bekend zal zij worden ingewisseld voor de omzetbelasting volgens het stelsel van de belasting over de toegevoegde waarde.

Loonsombelasting

De loonsombelasting als alternatief voor de loonbelasting is recentelijk weer in het voetlicht van de belangstelling geplaatst door Mr. C. P. Tuk ¹⁾. De overwegingen die pleiten voor een loonsombelasting liggen vooral in het uitvoeringstechnische vlak, zowel bij de belasting- en inhoudingsplichtigen als bij de belasting-administratie. Een belasting van de loonsom naar één tarief is uiteraard eenvoudiger dan een belasting die per werknemer, rekening houdend met het genoten loon en de persoonlijke

omstandigheden, moet worden vastgesteld. Er kunnen echter ook andere gronden voor de loonsombelasting worden aangevoerd. Genoemd kunnen worden: de maatschappelijke opvattingen bestempelen de loonbelasting steeds meer tot een belasting van de werkgever; de loononderhandelingen worden meer en meer op nettobasis, in termen van besteedbaar loon, gevoerd; bedrijfseconomisch kan het gewenst zijn dat, gegeven netto-loononderhandelingen, de keuze tussen de verschillende soorten arbeid niet wordt beïnvloed door verschillen in de opslagen op de netto-loonkosten; sociaal-economische overwegingen, bijv. de invloed op de arbeidsinspanning, pleiten voor een zoveel mogelijk proportioneel belasten van arbeidsinkomen.

Uiteraard zijn er ook wel nadelen van een overgang op de loonsombelasting te noemen. Draagkrachtverschillen tussen de werknemers worden door de loonsombelasting niet gehonoreerd. Ik heb echter het gevoel dat het veronderstelde draagkracht-

¹⁾ Bijzonder nummer *Weekblad Fiscaal Recht*, Vijfentwintig jaar vereenvoudiging belastingen, 22 juli 1971, nr. 5047. Voor een bespreking van de voorstellen zie J. van Ark en K. v. d. Heeden, De ontwerp-stelselwet van Tuk, *WFR*, 20 januari 1972, nr 5069.

nadeel vooral voortspuit uit een overtrokken voorstelling van de draagkrachtgedachte als grondslag voor de belastingheffing van arbeidsinkomsten. Tot voor kort was de algemene opvatting dat verschillen in arbeidsinkomsten steeds moesten leiden tot verschillen in belastingdruk, althans voor zover deze inkomsten de belastingvrije voet te boven gaan. Een subjectieve loonbelasting is daarmee in overeenstemming. Tegenover het feit dat meer inkomsten worden verkregen staat echter het feit dat meer arbeidsprestaties of arbeidsprestaties met een hogere waarde worden geleverd. Een situatie die in toenemende mate voor een ieder openstaat. Ligt het bij een maatschappelijke ontwikkeling waarin ook aan niet-producerenden een basisinkomen wordt gegarandeerd en waarin de inkomensverdeling van werknemers gelijkmatiger en ten opzichte van het overige inkomen gunstiger wordt, niet meer voor de hand het pure arbeidsinkomen althans tot bepaalde grenzen proportioneel te belasten.

Een bijzonder probleem bij de loonsombelasting is de aansluiting met de inkomstenbelasting. In tegenstelling tot de loonbelasting mist de loonsombelasting het subjectieve karakter van de inkomstenbelasting. Een belastingvrije voet kent de loonsombelasting dan ook niet. Daar een inkomstenbelasting zonder belastingvrije voet niet wel denkbaar is — de voet moet naar mijn mening nog aanzienlijk worden verhoogd — moet er een methode worden gevonden om de loonsombelasting, voor zover geheven boven de belastingvrije voet, te subjectiveren. Een oplossing kan zijn de methode waarbij tot een bepaald loonniveau (bijv. f. 40.000) aangenomen wordt dat de over het loon verschuldigde inkomstenbelasting is voldaan door de loonsombelasting.

Loonsomheffing

Over een loonsomheffing is door de vorige regering advies gevraagd aan de SER op 17 september 1968. Het betrof een gewenste regionale differentiëring in de loonkosten. Er werd mee beoogd een afremming van de bedrijvigheid in het Westen van het land ten gunste van de overige landsdelen. Door de SER is tot op dit moment nog geen advies uitgebracht. De huidige regering heeft de idee van de loonsomheffing niet overgenomen. Zij wil de bedrijvigheid in het Westen

van het land van een andere zijde, de investeringszijde, inperken. In het Regeerakkoord wordt te dien aanzien gesproken van een selectieve investeringsheffing op nieuwe bedrijfsgebouwen. Gezien het feit dat een advies van de SER over de selectieve investeringsheffing noodzakelijk zal zijn en gezien het feit dat het advies over de loonsomheffing nog niet is verschenen, lijkt het niet onwaarschijnlijk dat de SER beide instrumenten tegen elkaar zal afwegen of eventueel in combinatie zal onderzoeken. Opgemerkt zij dat de selectieve investeringsheffing in belangrijke mate relevant is aan de door de vorige regering gekoesterde gedachte van de bouwsomheffing. Naast een regionale beïnvloeding had de bouwsomheffing echter ook een sectoriële beïnvloeding op het programma. In feite had de vorige regering de combinatie van loonsomheffing en investeringsheffing op het vuur staan.

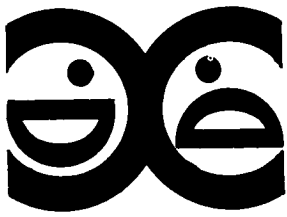
Deze rubriek wordt verzorgd door het Fiscaal-Economisch Instituut der Nederlandse Economische Hogeschool.

Kan de loonsomheffing nog een functie hebben naast de selectieve investeringsheffing? Het belangrijkste argument is wel dat een kostenverhoging van de investeringen, waartoe de investeringsheffing leidt, een stimulant zou kunnen zijn tot een substitutie van kapitaal door arbeid. Aan dit theoretisch juiste argument mag naar mijn mening in het Nederland van vandaag niet veel gewicht worden toegekend. Kapitaalintensivering in de onderneming is alleen al geboden door het ontbreken van voldoende vervangende arbeid. Ook technisch is de mate van substitutie niet meer van een omvang als in de theoretische economie wel wordt verondersteld. De periodieke loonstijgingen hier te lande hebben trouwens, voor zover zij de verhoging van de arbeidsproductiviteit te boven gaan, het karakter van een loonsomheffing. Het enige verschil is dat de opbrengsten ervan niet aan de overheid ten goede komen. Ook de overgang van het stelsel van de omzetbelasting van cascade op toegevoegde waarde betekende een grotere belastingdruk op de arbeidsintensieve bedrijven. De vraag kan daarenboven worden opgeworpen of de overheid haar loon- en prijsbeleid niet ondergraaft als zij in de gebieden waar de arbeidsmarkt relatief gespannen is de loonkosten zou gaan verhoging.

De keuze tussen een selectieve investeringsheffing op gebouwen en een loonsomheffing lijkt mij op grond van hetgeen hiervoor is opgemerkt ten aanzien van de combinatie niet moeilijk. Een loonsomheffing is voor ons land in de huidige sociaal-economische situatie van gering nut. Dit te meer nu de lagere loonkosten in de ontwikkelingslanden de ontwikkelde landen dwingt de sector van de arbeidsintensieve industrieën, in zoverre deze voor de internationale markt produceren of kunnen produceren, zo snel mogelijk te verlaten.

Een enkele opmerking wil ik nog maken over de lasten die een loonsomheffing op de schouders van de belastingadministratie legt. Een loonsomheffing die over het gehele land geheven wordt zal de belastingadministratie zonder al teveel problemen aan kunnen. Ik stel mij voor dat dit door middel van een opslag op de werkgeverslasten sociale verzekeringen kan worden doorgevoerd. Anders ligt de situatie echter ten aanzien van een regionaal gedifferentieerde loonsomheffing. Iedere werkgever zal in beginsel dan de loonadministratie moeten splitsen naar de tewerkstellingsgebieden van de werknemers. Werknemers die hun werkzaamheden telkens op verschillende plaatsen uitoefenen zullen of uit de heffing moeten worden gelicht, of voor hen zal forfaitair een heffing moeten worden vastgesteld. In het laatste geval zal een zelfde werkwijze moeten worden gevolgd ten aanzien van de werkgevers die niet in de heffingsgebieden zijn gevestigd, maar wel werkzaamheden binnen dat gebied doen verrichten. Dat de groep werknemers waarom het hier gaat niet gering is, moge uit een aantal voorbeelden blijken: het aannemingsbedrijf, het vervoerbedrijf, de constructiebedrijven e.d. vallen eronder.

Ten aanzien van de selectieve investeringsheffing op nieuwe gebouwen ligt de situatie anders. Een regionaal gedifferentieerde heffing van gebouwen is, zoals de regionaal gedifferentieerde vervroegde afschrijving van gebouwen ons leert, wel uitvoerbaar. Echter zal ook hier in het oog moeten worden gehouden dat de belastingadministratie een aan de grenzen van haar capaciteit werkend apparaat is, dat niet op fysieke controle is ingesteld. Diverse ook aan deze heffing van gebouwen verbonden controle-werkzaamheden, te denken valt aan uitbreiding van bestaande bedrijfsgebouwen e.d., zal deze dienst in haar huidige omvang slechts met

De Club van Rome en de bevolkingspolitiek

DRS. A. PEPER

Naarmate het gezag van de oude club van Rome afneemt, neemt dat van de nieuwe club toe. De nieuwe wordt gevoed door de computers van het MIT, in de oude moet je geloven. De secularisatie van deze wereld lijkt definitief te zijn. Toch krijgt men uit de „zegetocht” die het Forrester/Meadows-model door de Westerse wereld maakt sterk de indruk dat ook in dit geval het geloof een belangrijke rol speelt. Maar dan het geloof in dit model, in de resultaten die het oplevert. Het definitieve rapport is nog niet verschenen — en zal voor de meesten van ons wel moeilijk te begrijpen zijn —, de voorlopige conclusies stemmen niet optimistisch.

Interessanter dan het feit dat slechts weinigen het model kunnen controleren, laat staan narekenen, is de omstandigheid dat het niettemin bijna door iedereen voor waar wordt aangenomen. Ook velen die anders graag bereid zijn hun afschuw over de technocratie uit te spreken, tonen zich vlijtige aanhangers van de nieuwe godheden. Daarnaast zijn er zogeheten vooraanstaande lieden die in het openbaar bekennen, na kennisneming van de voorlopige resultaten van het MIT-rapport, een geheel andere kijk

een bijzondere inspanning kunnen uitvoeren. Een voor de hand liggende uitbreiding van de investeringsheffing, namelijk ook voor machines, zal de belastingadministratie nog meer belasten. Men komt dan in de mobiele investeringssector, waar een uitvoerige controle weer geboden zal zijn. Een probleem bij de beperking tot bedrijfsgebouwen is nog dat er een aantal industrieën zijn waar het machinepark in de open lucht staat opgesteld. Te denken is vooral aan de petrochemische industrie. Ik zou mij in kunnen denken dat van deze industrieën forfaitair wordt geheven. Ook dit is echter in de uitvoering geen eenvoudige zaak.

K. van der Heeden

op de wereld gekregen te hebben. Zij zijn „om” en geloven bijv. niet meer onvoorwaardelijk in de economische groei. Geruststellende verwijzingen naar de inventiviteit van de mens, die ons toch wel weer uit de brand zal helpen, vermogen weinig indruk te maken. Al moeten we toch aannemen dat ook het MIT-rapport een produkt is van menselijke inventiviteit.

Ik kan mij niet verdiepen in de intenties en gevoelens van de mensen bij wie onder invloed van de alarmerende berichten uit Rome de mening heeft postgevat dat er op deze wereld drastische veranderingen moeten worden ingevoerd. Wel veroorloof ik mij de wat sceptische opmerking dat er uit de Amerikaanse academische wereld wel meer alarmerende rapporten zijn gekomen, die hier minder indruk hebben gemaakt. Ik denk bijv. aan rapporten over alle mogelijke aspecten van de oorlogvoering in Vietnam — ook hier heeft MIT (bijv. Chomsky ¹⁾), in goede radicaal-liberale traditie, het nodige gepresteerd —, over het gebruik van de wetenschap bij de onderdrukking van vrijheidsbewegingen in Latijns-Amerika, zoals uitvoerig beschreven in een boek over het project Camelot ²⁾. Tenslotte zijn er al sinds de oorlog mensen die de opeenhoping van allesvernietigend wapentuig zien als een bedreiging van de mensheid. In het algemeen zijn zij met weinig begrip en tolerantie bejegend, eerder zijn zij als op zijn hoogst goedwillende, maar meestal als halfzachte, want weinig realistische, lieden gekwalificeerd. Terwijl hun feitenmateriaal, naar inhoud en consequenties, niet minder hard was dan wat de Club van Rome ons nu voortvoert. Vandaar mijn scepsis t.o.v. velen die nu plotseling een draai van 180 graden hebben gemaakt. Verandering van mening kan mensen sieren, maar een minimum aan consistentie is ook niet te versmaden.

Een belangrijk en nuttig effect van de MIT-prognoses is dat zij stimuleren te denken in termen van nieuwe

maatschappijvormen. De interdependentie en het gewicht van de variabelen dwingen tot een maatschappelijk reageren. Strikt technische of partiele oplossingen helpen immers weinig. Ook mensen die niet gewoon zijn de maatschappelijke structuur als zodanig ter discussie te stellen of deze niet als object van bewuste verandering te zien, worden door de resultaten van Forrester/Meadows wellicht tot andere gedachten gebracht. Want overduidelijk is wel geworden — nog steeds aangenomen dat het realiteitsgehalte van de Romeinse bevindingen hoog is — dat we de samenleving op een geheel andere wijze moeten inrichten, willen we nog enige greep op onze toekomst houden.

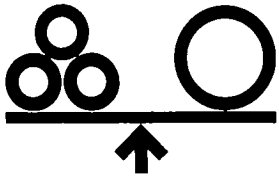
Eén van de politieke „issues” die opnieuw verhoogde belangstelling heeft gekregen, is de bevolkingspolitiek. Gebleken is uit het model dat het terugdringen van de bevolkingsgroei, zowel in het Westen maar vooral in de Derde Wereld, de hoogste prioriteit verdient. De bijna Malthusiaanse bevolkingsgroei in de ontwikkelingslanden leidt in de MIT-visie onherroepelijk tot o.m. uitputting van het landbouwareaal, de grondstoffen e.d.

Over de mogelijkheid om die bevolkingsgroei af te remmen, valt voornog weinig opwekkends te melden ³⁾. Het is bijv. een illusie te menen dat door meer voorlichting — daar is namelijk al de nodige ervaring

¹⁾ Noam Chomsky, *American Power and the New Mandarins*, a Pelican Book, 1969.

²⁾ Irving Louis Horowitz (ed.), *The rise and fall of Project Camelot*, The M.I.T. Press, 1967, bijv. blz. 281-313.

³⁾ Hierover zou veel literatuur te geven zijn. Zie bijv. Gunnar Myrdal, *Asian Drama*, vol. II, Pantheon Books, 1968, blz. 1463 e.v.; A. Sauvy, *Het bevolkingsvraagstuk in de wereld*, Aula, 1960; A. Sauvy, *Théorie générale de la population*, vol. I (Economie et croissance), 1963; Y. Lacoste, *Het vierde miljard*, 1964, met name blz. 37-55.

De Nederlandse geldmarkt in 1971

J. C. PRANGER*

Het algemene beleid

De meest in het oog lopende karakteristiek van de geldmarkt in 1971 vormden de relatief lage tarieven. De lagere tarieven vonden hun oorzaak in: a. toevloed van gelden uit het buitenland; b. matige kredietvraag bij de algemene banken; c. een geringe doorwerking van de rentestand op de eurodollarmarkt op de binnenlandse geldmarkt; d. de tariefverlagingen van De Nederlandsche Bank (DNB). De valutaproblemen welke zich in 1971 ruimschoots manifesteerden vormden de achtergrond van de onder a en c genoemde oorzaken van de lagere rente op de deelmarkten van de geldmarkt.

De bankbiljettencirculatie nam ook in 1971 toe. De verkrapping voor de geldmarkt die hieruit resulteerde — bankbiljettenopvragingen moeten de algemene banken immers ten laste van hun tegoed bij DNB financieren, hetgeen hun liquide positie verslechtert — werd meer dan gecompenseerd door de buitenlandse liquiditeitstoevoer. Het Rijk gedroeg zich — behoudens synchronisatieverschillen op korte termijn tussen ontvangsten en uitgaven — per saldo vrij neutraal. Het Rijk kon in de markt voldoende schatkistpapier plaatsen om haar zomerse krappe periode door te komen.

Een seizoenarrangement tussen Rijk en DNB kon dit jaar dan ook achterwege blijven. Het Rijk hield zelfs nog een potje bij DNB achter de hand in de vorm van IMF-herfi-

nancieringsrechten. Guldenstrekkingen door IMF-leden op de staat mogen door plaatsing van schatkistpapier bij DNB worden geherfinancierd. Het Rijk gaf de voorkeur aan plaatsing van papier in de markt en liet de herfinancieringsrechten bij DNB oplopen.

De algemene banken werden geconfronteerd met een matige kredietvraag en een normaal wassende stroom spaargelden en girale gelden. De noodzaak binnenlandse termijndeposito's aan te trekken was gezien het bovenstaande voor de banken niet groot. De liquide uitzettingen van de banken in de vorm van schatkistpapier en buitenlandse uitzettingen namen flink toe. De matige kredietvraag welke de banken ontmoetten is wellicht ten dele ingegeven door een zekere conjuncturele aarzeling en ten dele speelt de „near-banking” een rol.

DNB trachtte door open-marktpolitiek en disconto-politiek de „near-banking” af te remmen en daarmee haar kredietrestrictie — die alleen op bankkrediet van toepassing is — wat kracht bij te zetten. De buitenlandse liquiditeitstoevoer, de „near-banking” en de maatregelen van DNB willen wij nu nader bezien.

De import van liquiditeiten

Ten gevolge van de nationale overbesteding vertoonde de lopende rekening van de betalingsbalans op transactiebasis een tekort. Volgens

het boekje moet in zo'n geval de liquiditeitsverkrapping — gevolg van de per saldo betalingen aan het buitenland — een waarschuwingssignaal vormen en wellicht zelfs enige rem op de bestedingen vormen. De lopende rekening op kasbasis vertoonde echter een veel florissantere beeld. Evenals in 1969 en 1970 werd in 1971 de reële situatie van de betalingsbalans maar zeer ten dele doorgegeven in de monetaire sfeer. Het saldo van de handelskredieten en statistische verschillen — een fraaie naam voor het verschil der beide opstellingen van de lopende rekening — was wederom positief. Deze zgn. „leads and lags” in het internationale betalingsverkeer onttrekken zich eigenlijk aan de waarneming.

Men kan concluderen dat binnenlandse bedrijven meer krediet hebben gekregen van buitenlandse leveranciers, die — met revaluatiekansen voor de gulden in het achterhoofd — geen haast maakten met de invorderingen van uitgaande vorderingen. Ook is denkbaar dat versneling in de exportontvangsten is opgetreden (om dezelfde reden). Indien men de verklaring van de positieve „leads and lags” in de laatste jaren zoekt in deze redenen dan is een zekere ongerustheid op haar plaats. Met het terugkeren van de rust aan het valutafront vervalt dan immers de reden voor deze liquiditeitsimport

* De auteur is medewerker bij het Economisch Bureau van de AMRO-bank te Amsterdam.

mee opgedaan — de bevolkingsgroei in de Derde Wereld zal verminderen. Voorwaarde voor een lager geboortecijfer is de aanwezigheid van een behoorlijke levensstandaard en, altijd daarmee samenhangend, een hoog niveau van het onderwijs voor alle lagen van de bevolking. In de Westerse wereld is het geboortecijfer pas teruggelopen toen aan deze voorwaarden was voldaan. Er is voorspog geen reden om aan te nemen dat de ontwikkelingslanden in dit opzicht een ander patroon zullen volgen.

De ontwikkelingslanden zijn — terecht — niet gediend van inmenging van de Westerse landen in dit vraagstuk. Zij hebben al meer dan genoeg last van inmenging van die kant. Verwijzingen naar de ellende waarin de wereld terecht komt wanneer de groei niet afneemt, vermag weinig indruk te maken, al was het alleen maar omdat economische en sociale ellende de realiteit van alle dag in die landen is. De Club van Rome heeft dan ook hier meer indruk gemaakt dan daar. Pas wanneer de grote massa van de

arme bevolking een perspectief wordt geboden op het verwerven van een acceptabele levensstandaard ontstaat de mogelijkheid de bevolkingsgroei te beïnvloeden. Met „kunstmatige” ingrepen komen we niet ver. Al met al een somber vooruitzicht. Het is niet anders. Een werkelijke solidariteit met de ontwikkelingslanden plus veel inventiviteit biedt misschien nog enig perspectief, ook los van de mededelingen die ons uit Rome bereiken.

Bram Peper

	januari	februari	maart	april	mei	juni	juli	augustus	september	oktober	november	december
Daggeldrente	4,5	5,4	3,3	1,1	1,8	2,9	2,7	5,5	3,8	5,4	3,8	4,9
3-maands euroguldens (netto)	6	5 ⁵ / ₁₆	4 ¹³ / ₁₆	4 ³ / ₈	4 ³ / ₈	5 ³ / ₁₆	4 ¹¹ / ₁₆	a)	a)	5 ¹¹ / ₁₆	5 ⁵ / ₈	5 ⁹ / ₁₆
3-maands kasgeldleningen aan gemeenten	6 ⁵ / ₈	5 ³ / ₄	5	4 ¹ / ₄	4 ³ / ₈	5	4 ¹ / ₈	4 ² / ₈	5 ¹ / ₄	5 ⁵ / ₈	5 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂
Langlopende Nederlandse staatsobligaties effectief rendement	7,4	7,3	7,3	7,1	7,2	7,2	7,3	7,3	7,5	7,4	7,4	7,5

a) Geen notering

en zou een plotseling terugdraaien van de „leads and lags” (met de bijbehorende liquiditeitsverkrapping) kunnen ontstaan.

Bezie men de „leads and lags” op betalingsbalansen van de laatste tien jaren dan blijken ze echter slechts in 1962, 1965 en 1968 negatief te zijn en dan nog voor relatief kleine bedragen. De angst voor het omdraaien van de „leads and lags” is in dit licht bezien misschien wat overdreven. Controle op de „leads and lags” is uiteraard praktisch onuitvoerbaar.

Op de kapitaalrekening van de betalingsbalans liet zich eveneens een duidelijke bron van liquiditeitsimport traceren. De effectentransacties vormden hier de boosdoener. Zelfs tijdens het zweven van de gulden bleek de Nederlandse obligatie, op grond van de rente en wellicht ook op grond van de koersverwachtingen van de gulden, een aantrekkelijk object. Om aan de kapitaaltoevloed in het obligatieverkeer een eind te maken stelde DNB begin september een apart guldencircuit in: het zgn. O-gulden-circuit.

Het O-gulden-circuit houdt in dat niet-ingezetenen per saldo geen guldenobligaties van ingezetenen meer mogen kopen. (Niet-ingezetenen mogen nog slechts in gulden luidende obligaties kopen met gulden die vrij komen uit verkoop van zodanige obligaties door niet-ingezetenen aan ingezetenen). Deze belemmering voor het restrictieve monetaire beleid van DNB (gedurende geheel 1971 waren kredietrestricties van kracht) werd aldus uit de weg geruimd.

De kapitaaltoevloed uit het buitenland droeg zoals gezegd sterk bij tot de relatief lage rente op de geldmarkt. De valuta-onrust die mede oorzaak was van de liquiditeitsimport droeg ook nog op een andere wijze bij aan de betrekkelijk lage rente op de binnenlandse geldmarkt. De rente op de eurodollarmarkt ging namelijk aanzienlijk boven de binnenlandse rente uit. Door de valuta-

onrust liepen echter ook de swapkosten op, zodat het verschil tussen netto en bruto rendement soms zelfs wel 3% bedroeg. Een uitzetting in eurodollars is qua rendement immers slechts vergelijkbaar als het valutarisico is uitgeschakeld.

Dit risico is normaliter voor termijnen tot één jaar te dekken door in het heden reeds prijs en levering van de vreemde valuta op aflooptdatum van de lening met een tegenpartij op de valutatermijnmarkt overeen te komen. Een disagio van de termijenkoers vermindert uiteraard het netto rendement van een af te sluiten lening. De hoge swapkosten (= disagio van de termijenkoers omgerekend voor periode der lening vermeerderd met provisies en kosten) schermde de binnenlandse geldmarkt als het ware af van de hoge (bruto) rente op kortlopende eurodollarleningen.

Near-banking

De banken bleven in 1971 binnen alle door DNB gestelde kredietrestricties. De middellange kredietverlening bleef zelfs aanzienlijk achter bij de toename van de lange middelen (voornamelijk spaargelden). Ook de korte kredietverlening aan de private sector bleef binnen de norm; zij het ternauwernood. In 1971 bleef de banken het dure strafdeposito — renteloos bij DNB aan te houden te goed — dus bespaard.

Het binnen de norm blijven van de kredietverlening is echter slechts schone schijn. De kredietverlening tussen de bedrijven onderling (anders dan via normaal leveranciers- en afnemerskrediet) is waarschijnlijk in 1971 toegenomen.

De daling van de dispositiepercentages — welke aangeven in hoeverre van kredietfaciliteiten gebruik wordt gemaakt — waar de AMRO-bank in haar jaarverslag melding van maakt, wijst in deze richting. Via de „leads

and lags” in het internationale betalingsverkeer beschikte het bedrijfsleven over de middelen om „near-banking” te bedrijven. De in de eerste helft van 1971 hoge tarieven van DNB — waaraan de debetrente van het kort bankkrediet is gekoppeld — vormden bovendien een extra impuls.

De „near-banking” is een slijtageverschijnsel van de kredietrestrictie-regeling. Bedrijven lopen het bankiersrisico, banken derven omzet en DNB verliest greep op het monetaire gebeuren. Bij het verdwijnen van de „leads and lags” zullen de bedrijven weer op de banken terugvallen, welke dan de kredietexpansie bij DNB zullen moeten verantwoorden. Gevreesd moet echter worden dat deze vorm van „near-banking” — ontstaan uit de moeilijke beschikbaarheid van het bankkrediet — een blijvend verschijnsel is dat in hevigheid toeneemt bij monetaire restricties en verminderd optreedt bij vrije beschikbaarheid van het bankkrediet.

Maatregelen van DNB

De voortdurende prijsstijgingen en het tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans op transactiebasis noopte DNB tot het voortzetten van de kredietrestricties opgelegd aan het bankwezen. De Siamese tweeling „leads and lags — near-banking” ondergroef te zamen met de liquiditeitsimport via het effectenverkeer de effectiviteit van deze restricties in hoge mate.

Het laten zweven van de gulden, de instelling van het O-gulden-circuit, een verbod voor niet-ingezetenen om in schatkistpapier te beleggen, het zijn even zo vele maatregelen gericht op het afdammen van liquiditeits-toevloed. Ten einde het effect van de reeds aanwezige liquiditeiten weg te nemen roomde DNB de geldmarkt in de maanden juli tot en met september af door middel van openmarkttransacties in schatkistpapier. Door

openmarktverkoop van schatkistpapier namen de vrije tegoeden bij de banken af en werd voorkomen dat de geldmarkttarieven al te zeer onder de tarieven van DNB kwamen te liggen, hetgeen de „near-banking” zou stimuleren.

De discontoverlagingen van augustus (alle tarieven behalve het wissel-disconto) en september (alle tarieven) zetten dit beleid nog kracht bij. De openmarktpolitiek door middel van schatkistpapier — gehanteerd als aanvullend monetair instrument — maakte in 1971 dus een come-back. De reden hiertoe is niet zo zeer de „groeiende vorm” van de openmarktpolitiek, doch een „blessure” van de valuta-swaps die bij een zwevende

koers van de gulden moeilijk toepasbaar waren geworden.

Vanaf november werd de openmarktpolitiek in andere richting toegepast, als middel ter regulering van de geldmarkt in technische zin. DNB kwam de door belastingafdrachten aan het Rijk tijdelijk krap geworden geldmarkt toen tegemoet door schatkistpapier te kopen in de open markt. Op deze wijze werd voorkomen, dat ingezetenen valuta ter omwisseling in guldens zouden aanbieden, hetgeen een ongewenste koersstijging van de gulden (= koersdaling van bijv. de dollar) ten gevolge zou hebben. Een krappe geldmarkt zou bovendien de disconto-

verlagingen van januari en maart 1972 wat wereldvreemd doen lijken.

Samenvatting

De kapitaaltoevloed uit het buitenland verruimde de geldmarkt. DNB zette een breed instrumentarium in om oorzaken en gevolgen van deze kapitaaltoevloed zo veel mogelijk weg te nemen. In 1971 lukte dit slechts ten dele. Ook in het afgelopen jaar vond „near-banking” plaats, hetgeen het effect van de op het bankwezen toegepaste restricties ten dele weer teniet deed.

J. C. Pranger

Prof. Dr. Th. A. Stevers, Openbare financiën en economie. De openbare financiën als instrument van economische politiek, H. E. Stenfert Kroese NV, Leiden 1971, 330 blz. f. 45.

De ondertitel geeft ongeveer aan, waarover dit boek handelt: de economisch-politieke betekenis van het deelnemen van de overheid aan het economische proces. Blijkens opzet en inhoud evenwel met belangrijke restricties. Niet alleen wordt over het algemeen gewerkt met een „één-overheid-model”, maar in het bijzonder beperkt Stevers zich zeer bewust in hoofdzaak tot het macro-economische (slechts terloops naar bedrijfstakken en regio's gedifferentieerde) bestedingseffect van de overheidsfinanciën. Wat hij aanduidt als het „programma-effect” (betekenis van overheidsactiviteiten als voorzieningen, met de gevolgen daarvan voor produktie-mogelijkheden, consumptie en profijtverdeling) blijft in hoofdzaak onbesproken, met als voornaamste uitzondering wederom het een en ander over regionale en bedrijfstakpolitiek.

Aldus is een boek ontstaan, dat een stelselmatige behandeling van de overheidsfinanciën in het kader van macro-economische modellen voorschotellet met als centraal thema het beslag op produktiecapaciteit. De behandeling is zeer sterk toegespitst op de concrete Nederlandse verhoudin-

gen, met alle folklore daarvan (budgetruimte, impuls-analyses e.d.) en gepresenteerd in veelal eigen formuleringen van Stevers, zoals die grotendeels reeds in vroegere kleinere publikaties van zijn hand te vinden waren. Stevers noemt het in zijn voorwoord zelfs een „handreiking tot verstaan en kritisch beoordelen van de Miljoenennota” en hoopt dat het, hoewel in de eerste plaats bedoeld als studieboek voor het universitaire en para-universitaire onderwijs, tevens geschikt zal zijn voor practici als politici, ambtenaren, journalisten enz.

Voor het wetenschappelijke onderwijs lijkt mij het boek zeer geschikt en waardevol, zij het wellicht met enige begeleiding voor hen die niet zijn geïndoctrineerd in Stevers' uitdrukkingwijzen en zo mogelijk in combinatie met het enige mij bekende boek van verwante opzet: het eveneens in 1971 verschenen boek, geproduceerd aan de universiteit van York door Alan Peacock en G. K. Shaw, *The economic theory of fiscal policy*. Dit Engelse boek is uiteraard niet vervuld van de specifiek Nederlandse zucht naar het formuleren van normen, als uiting van onze calvi-

nistische inslag waaraan men ook in Tilburg niet ontkomt, maar het bevat toch ook wel het een en ander van de Angelsaksische, vooral ook Amerikaanse folklore in termen van „full-employment budget surplus”, „fiscal drag” e.d.

De practici die Stevers wil bereiken, doen er wellicht het beste aan, het boek in die zin van achteren naar voren te lezen dat men, al naar gelang van het accent bij de persoonlijke belangstelling, begint met hetzij het laatste hoofdstuk (VIII) over begrotingsnormering, hetzij hoofdstuk V waarin op aantrekkelijke wijze de overheidsfinanciën in het kader van het CS-model van het Centraal Planbureau, verbaal weergegeven, worden geplaatst. Men kan dan fragmentarisch teruggrijpen op vorige hoofdstukken en zich daarmee wellicht hoofdpijn besparen bij het doorgronden van een aantal, m.i. weinig aansprekende formuleringen.

De uiteenzetting van modellen in de hoofdstukken I, II en III, respectievelijk voor een gesloten economie zonder en met overheid, is helder, overzichtelijk en, naar mij dunkt, voor vrijwel een ieder gemakkelijk aansprekend. De terminologische moeilijkheden beginnen echter al spoedig, wanneer in hoofdstuk III algebraïsche formuleringen worden verwoord op een wijze, die formeel juist maar m.i. qua aanspreekbaarheid onnodig moeilijk is. Terecht heeft Stevers veel technische uitwerkingen in bijlagen bij vrijwel alle hoofdstukken verwerkt. Men mag dan echter in de hoofdtekst een zo gemakkelijk mogelijk te interpreteren tekst ver-

wachten. Dat is helaas niet het geval als bijv. (blz. 38 o.m.) na saldering van transferbetalingen van en naar de overheid wordt gesproken van een (bedoeld is netto) „transferbetaling van de overheid”, wanneer het voornamelijk gaat om belastingbetalingen. Meer voorbeelden van deze aard zijn te geven. Het meest duister is voor de niet-ingewijde vermoedelijk de wijze waarop in hoofdstuk III „de” structurele budgetruimte verbaal wordt geformuleerd in termen van beslag op produktiecapaciteit.

Het doet al wat vreemd aan, dat in hoofdstuk III niet wordt vermeld, dat hier Stevers' begrip budgetruimte aan de orde is en niet het — in hoofdstuk VIII — besproken begrip, zoals dat in de Miljoenennota's wordt gehanteerd. Stevers doet het voorkomen, alsof zijn begrip budgetruimte theoretisch het meest verantwoord is en dat het begrip van de Miljoenennota's in beginsel meer aantrekkelijk, maar (blz. 288) theoretisch minder juist is. Stelt men de begrippen naast elkaar dan zijn zij m.i. beide theoretisch te verdedigen en even voorzichtig te hanteren vanwege de simplificatie. Grondslag voor het begrip van de Miljoenennota's is de notie dat het structurele accres van belastingopbrengsten de „ruimte” aangeeft voor expansie van de netto uitgaven (gesaldeerd met de niet-belastinginkomsten). Een daarmee overeenkomstig ruimtebeslag impliceert, dat structureel het financieringssaldo in absolute zin constant blijft. Aldus concentreert men zich op de „belastingruimte” en verwaarloost men in eerste instantie de mogelijke ontwikkeling van de „leningruimte”; ter wille van de handhaving van het structurele nationale bestedingsevenwicht kan dan „structurele bijstelling van het financieringspatroon” als correctie nodig zijn.

Stevens' ruimtebegrip berust op de notie dat naast de belastingruimte — zoals mede bepaald door het progressie-effect — een met het nationale inkomen evenredig stijgende leningruimte beschikbaar komt; een simplificatie die evenzeer tot correcties kan nopen, al ware het slechts vanwege de endogene samenhang tussen belastingdruk en particuliere besparingen (een samenhang die bij Stevers helaas alleen in een bijlage expliciet wordt gemaakt). Die samenhang brengt mee dat de groei van de leningruimte niet onafhankelijk is van de wijze waarop de ruimte wordt aangewend, voor uitgavenexpansie

dan wel verlaging van belastingtarieven. Stevers' ruimte wordt door hem gedefinieerd als de algebraïsche som van evenredige stijging van de netto, met niet-belastingmiddelen gesaldeerde, uitgaven (evenredig met de structurele groei van het nationale inkomen) en de structurele progressiekop van de belastingopbrengsten.

Hoewel formeel juist, doet het merkwaardig aan, de ruimte mede met behulp van de uitgaven te definiëren. Het materiële verschil met het andere ruimtebegrip zit uiteraard hierin, dat aldaar naast de progressiekop alleen de overige belastingopbrengsten ruimte voor uitgavenexpansie verschaffen, zodat het in de uitgangssituatie uit leningen gefinancierde uitgavendeel geen ruimte voor expansie ontmoet. Bij de keuze uit deze theoretisch mogelijke ruimtebegrippen kan m.i. de praktische overweging de doorslag geven dat het ruimtebegrip van de Miljoenennota — mits in de technische uitwerking simpel en consistent gehanteerd — bij wijze van eerste benadering een eenvoudige dekkingsnorm inhoudt (voor alle claims tot uitbreiding van de collectieve voorzieningen zult u de structurele dekking moeten aanwijzen), die de tactische positie van de minister van Financiën versterkt.

Bron van veel interpretatie-moeilijkheden voor de argeloze lezer is in dit verband zeer waarschijnlijk vooral de wijze waarop Stevers met de term „beslag van de overheid op produktiecapaciteit” manipuleert. De grondgedachte voor de begrotingsnormering, dat de groei van het beslag op produktiecapaciteit (of nationale middelen) in een volkshuishouding gelijke tred moet houden met de groei van de produktiecapaciteit zelf, is zonder meer duidelijk. Maar het betoog van Stevers dreigt de lezer de mist in te sturen, waar hij telkenmale de belastingheffing aanduidt als „negatief beslag van de overheid” op produktiecapaciteit en dan als norm van een (absoluut of relatief) „constant beslag van de overheid op produktiecapaciteit” spreekt indien het financieringssaldo (absoluut of relatief) constant blijft.

Algebraïsch klopt het allemaal weer, maar hoe moet de arme lezer zich voorstellen dat het beslag van de overheid op produktiecapaciteit „constant” blijft als bijv. de overheid in snel tempo het bruto-beslag voor collectieve bestedingen en transfers opvoert van 50% tot 80% van het nationale inkomen en via de belas-

tingheffing aan de dekkingsnorm voldoet? De terminologie kan veel eenvoudiger en duidelijker worden gehouden in termen van bijv. „dekking” door het vinden van ruimte voor overheidsuitgaven via beperking van het beslag dat anderen leggen op de produktiecapaciteit. Stevers kan dat beslist, getuige bijv. de wijze waarop hij later in het fraaie hoofdstuk V spreekt in termen van het vrijmaken van ruimte voor het overheidsbeslag op produktiecapaciteit (blz. 211). Het is daarom bijzonder jammer, dat een essentieel deel van het fundamentele hoofdstuk III voor velen, die niet in Stevers' uitdrukkingwijzen thuis zijn, terminologisch vrijwel onverteerbaar moet zijn.

Een verademing is direct al hoofdstuk IV, waarin op heldere wijze monetaire factoren in het model worden betrokken, de betekenis van het begeleiden van het budgettaire beleid door een adequaat monetair beleid fraai wordt geformaliseerd en geïllustreerd en voorts Stevers' bekende betoog van 1961 over de noodzaak van structureel inflatoir overheidsfinanciering wordt doorgetrokken naar de jaren zeventig. In een bijlage bij dat hoofdstuk kunnen de liefhebbers van de monetaire folklore hun hart ophalen aan een uiteenzetting over de monetaire analyse van de Nederlandsche Bank. Stevers maakt daarin vooral nog eens duidelijk, waarom de zgn. monetaire impuls (liquiditeitscreatie + berekende liquiditeitsactivering) in de strikte, modelmatige zin van het woord geen impuls is vanwege het gedeeltelijk endogene karakter. Het is het aloude verhaal van „spontaan” of niet spontaan, in nieuwere termen. Wel gaat Stevers m.i. wat ver door te suggereren dat de statistische registratie door de Nederlandsche Bank van deze zgn. impuls zou pretenderen, een verklarende variabele op te leveren in een vraagmodel ter bepaling van de mutaties in het nationale inkomen.

Bijzonder aantrekkelijk geschreven zijn ook de hoofdstukken V, VI en VII. Zij bevatten uitermate instructieve beschouwingen over economische politiek, respectievelijk in het kader van het conjunctuurstructuur-model (verbaal) van het CPB, in het kader van onevenwichtige spreiding van activiteiten over regio's dan wel sterke en zwakke bedrijfstakken en tenslotte in een strak geformuleerde uiteenzetting over de beperkingen van de modellen en de fundamentele moei-

lijkheden voor het voeren van economische politiek en van financieel overheidsbeleid in het bijzonder; dit laatste bijv. uit hoofde van inconsistentie van verlangens in onze schizofrene samenleving (inflatoire druk door afwenteling). Stevers' perspectief-schets voor de jaren zeventig (blz. 212 en 283-4) is, helaas vermoedelijk terecht, vrij somber, wat het gevaar van herleving van structurele kapitaalschaarste en structurele werkloosheid betreft. Nieuwe termen als bijv. „over-prijzing” en „onderprijzing” voor gevallen van over- en onderwaardering van valuta's storen hier in het betoog niet.

Mede voor practici belangwekkend is het slothoofdstuk (VIII), waarin voorstellen tot technische wijziging van de structurele budgetnorm en van de berekening van de begrotingsimpuls aan de orde komen. De meeste gedachten inzake wijziging van de berekeningstechniek voor de budgetruimte, met het oog op vereenvoudiging, spreken mij sterk aan. Het gaat in de eerste plaats om het hanteren van een structurele nominale norm in plaats van „reële norm”, door het in aanmerking nemen van enigerlei structureel stijgingspercentage van het prijsniveau. Indien dat voorzichtig genoeg gebeurt, ook wat het bijstellen van de gehanteerde prijsstijging betreft, kan dat een belangrijke verbetering betekenen en kunnen alle salarisstijgingen binnen de ruimte worden gebracht. De huidige praktijk met als vuistregels: algemene salarisstijgingen buiten de ruimte, prijsstijgingen er binnen, is bezwaarlijk, naar mijn mening a fortiori bij een matiger prijsstijgingstempo dan thans (bij prijsstabiliteit zou de veronderstelde „evenredige inflatieruimte” voor de algemene salarisstijgingen zelfs geheel ontbreken).

Eveneens ga ik akkoord met de gedachte, alle kredietverstrekingen en deelnemingen, ongeacht de juridische constructie, buiten de ruimte te brengen en de niet-relevante posten voorts in beginsel te beperken tot schuldaflossingen. Geheel in overeenstemming met hetgeen ik altijd heb verdedigd is het voorstel, voeding van en uitkeringen uit Gemeentefonds en Provinciefonds bruto te integreren in ruimteberekening en ruimtebeslag, mede om de doorwerking in het ruimtebeslag te vermijden van conjunctuurinvloeden op het tekort van het Gemeentefonds.

Niet geheel duidelijk is Stevers over de neutralisering van het structurele progressie-effect. Soms schijnt

hij volledige neutralisatie voor te staan (blz. 303), elders (blz. 305) spreekt hij over neutralisering van de louter nominale progressie. Mij lijkt het meest voor de hand te liggen, de inflatiecorrectie — zoals ik meer heb verdedigd — te baseren op een structureel, trendmatig prijsstijgingspercentage, dat bij hantering van een nominale structurele norm in beginsel gelijk zou kunnen zijn aan het aldaar gehanteerde percentage; de neutralisering of niet-neutralisering van de reële progressie blijft dan een beleidskeuze.

Bezwaar heb ik tegen Stevers' gedachte, eventueel ook alle specifiek conjuncturele transacties in de berekeningen op te nemen, dus bijv. een vermindering van de investeringsaf trek als ruimtevergroterend en conjuncturele werkgelegenheidsmaatregelen als ruimtebeslag te beschouwen. De duidelijkheid wordt m.i. daarmee niet gediend. Wil men, zoals Stevers terecht stelt, dekkingsoverschotten en tekorten ten opzichte van de norm als globale indicaties van het conjuncturele begrotingseffect hantieren, dan doet men er ter wille van de duidelijkheid van het bewust gevoerde conjunctuurbeleid beter aan, de daaruit resulterende overschotten en tekorten-mutaties afzonderlijk op te voeren.

Tenslotte ga ik met Stevers mee, wanneer hij aan het einde van zijn boek suggereert, de zgn. impulsberekening in de Miljoenennota achterwege te laten en desgewenst te vervangen door een berekening van de ontwikkeling van de „impulsquote” (quotient van uitgavenmutatie en nationaal inkomen van vorig jaar).

Stevens heeft een fraai en instructief boek geschreven, resultaat van denkwerk in meer dan een decennium. Van „model-blindheid” houdt hij zich verre. Gedurig waarschuwt hij voor de beperkingen, eigen aan het model, waarvan hij dus geenszins de gevangene is. Maar hij is in een essentieel deel van het boek wel de gevangene van zijn eigen terminologie met het merkwaardige karakter van een soort verbaal gemaakte algebra.

C. Goedhart

Centraal Bureau voor de Statistiek: De produktie-structuur van de Nederlandse volkshuishouding. Deel V. Input-outputtabellen 1965-1967. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1971, 80 blz., f. 10,50.

Opgenomen zijn de input-output-

tabellen over de jaren 1965 t/m 1967, te zamen met de daaruit afgeleide input-outputrelaties. Het onderhavige deel van de serie bevat ook de resultaten van een aantal berekeningen die niet eerder waren gemaakt. Zo heeft een verdere uitsplitsing plaatsgevonden van de indirecte belastingen. Voorts is voor het jaar 1967 ook een meer gedetailleerde input-outputtabel opgesteld voor een vijftigtal bedrijfsklassen.

Kroniek van het Ambacht/Klein- en Middenbedrijf. Jubileumnummer 1971, Jaargang 25, nummers 5-6, Stichting Ambachtspubliciteit en de Stichting Orgaan ter bestudering van middenstandsvraagstukken, Den Haag, 1971, 240 blz.

Met deze speciale uitgave van de Kroniek van het Ambacht/Klein- en Middenbedrijf wordt het jubileum gevierd van een kwart eeuw publiciteit over middenstands- en ambachtsvraagstukken.

Het nummer bevat behalve een woord vooraf van de staatssecretaris van Economische Zaken, Drs. J. J. M. Oostenbrink, een twaalfal artikelen van Nederlandse en buitenlandse auteurs, die op het gebied van de wetenschappelijke bevordering van het midden- en kleinbedrijf werkzaam zijn. De buitenlandse bijdragen (alle in het Duits) zijn niet vertaald. Achterin is een samenvatting van de Nederlandse en buitenlandse bijdragen opgenomen.

Dr. Th. M. Scholten: Financiering en zeggenschap onder nieuwe verhoudingen. Stenfert Kroese NV, Leiden, 1971, 21 blz., f. 3.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de bedrijfskunde, in het bijzonder de financieringsvraagstukken, aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam op 14 oktober 1971. De auteur vermeldt dat verschaffing van risicodragend vermogen en zeggenschap een bepaalde relatie vertonen. Hierin is verandering gekomen, ten koste van de vermogensverschaffer, door een nieuw wettelijk bestel voor de Nederlandse onderneming, waardoor nieuwe financieringsvormen te verwachten zijn.

Dr. K. J. Mulder: Kosten en prijzen. Stenfert Kroese NV, Leiden, 1971, 23 blz., f. 3.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in de bedrijfseconomie aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam op 21 oktober 1971. In deze rede worden praktische mogelijkheden gegeven om enkele, bij de bedrijfseconomen bestaande problemen, anders te formuleren. De kern van de rede is: probeer de cijfers betreffende een produkt of een bedrijf zodanig te ordenen dat meteen zichtbaar wordt wat het gevolg is van bepaalde belangrijke wijzigingen.

Mr. B. Wachter: Volmacht en onderneming. Tjeenk Willink NV, Zwolle, 1972, 30 blz., f. 4.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in het handelsrecht aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 2 februari 1972.

Ir. J. H. Galjaard, Ir. K. A. Mouljijn en B. A. Schilperoort (ed.): Groepentechnologie. Universitaire Pers, Rotterdam, 1971, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1971, 72 blz., f. 12,50.

Deze publikatie van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, van de Sectie voor Bedrijfsorganisatie, bevat de uitkomsten van het Rapport Werkgroep 64. De werkgroep heeft getracht de diverse classificatiemethoden van onderdelen te karakteriseren en na te gaan, hoe een kritische beoordeling van de toepasbaarheid daarvan (vooral voor fabricageproblemen) kan plaatsvinden.

Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: Economische verkenning midden- en kleinbedrijf 1971/1972. Algemeen-Economisch en Statistisch Onderzoek, 's-Gravenhage, 1971, 43 blz., f. 10.

Gezien de behoefte aan snelle informatie over de in de naaste toekomst te verwachten ontwikkeling bij het midden- en kleinbedrijf wordt door het EIM vooruitlopend op het rapport „Het Midden- en Kleinbedrijf in 1971/1972” met deze publikatie als tussentijdse informatie een economische verkenning uitgebracht. Hierin wordt, op grond van de beschikbare realisatiegegevens en informatie over de te verwachten conjuncturele ontwikkeling alsmede het te voeren sociaal-economisch beleid op nationaal niveau, een beeld geschetst van de economische situatie

bij het midden- en kleinbedrijf in de jaren 1971 en 1972.

E. A. Boehm: Prosperity and depression in Australië 1887-1897. Oxford University Press, Londen, 1971, 380 blz., £ 6.50.

Dit boek bevat het eerste gedetailleerde onderzoek van de Australische economie in de periode 1887-1897, toen een tijdperk van snelle groei en een buitensporige speculatieve hausse in grond en mijnaandelen eindigde in een ernstige depressie; de invoer van Brits kapitaal werd bijna stopgezet en crises in de overheids- en particuliere financiën volgden, culminerend in het bankroet van vele banken. De auteur begint met de bespreking van het belang van interne en externe krachten bij de oorzaak van de depressie. Het boek is een combinatie van toegepaste economie en een „kwantitatief-historische” analyse en bestemd voor economen en historici bij hun studie van conjunctuurgolven in een snel groeiende afhankelijke economie.

Stichting Instituut voor Bouwrecht: Hoofdpijnen van een Wet op de stadsvernieuwing. Rapport van de werkgroep stedelijke verkaveling, Kluwer NV, Deventer, 1971, 147 blz., f. 12,50.

Het Instituut voor Bouwrecht werd geïnspireerd tot de vorming van de werkgroep stedelijke verkaveling, door een voorstel van Prof. Mr. P. de Haan, die pleitte voor een multidisciplinaire werkgroep voor stedelijk herverkavelingsrecht, bestaande uit juristen, geodeten en stedenbouwkundigen.

De instellingen die aan de totstandkoming van dit rapport meewerkten waren de Technische Hogeschool te Delft, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, de Nederlandse Vereniging voor Geodesie en de Bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen. Het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zond een waarnemer naar de vergaderingen. De werkgroep heeft haar taak niet in strikte zin tot verkaveling voor snerings- en reconstructiedoelinden willen en kunnen beperken, maar zag deze meer als een onderdeel van de totale stadsvernieuwingsproblematiek, waarin wel de juridische aspecten de hoofdzaak waren, doch deze niet los gezien konden worden van stedenbouwkundige, sociale en economische facetten.

Centraal Bureau voor de Statistiek: Speur en ontwikkelingswerk in Nederland 1969. Deel 2, Universiteiten en hogescholen, de tijdsbesteding van het wetenschappelijk personeel bij universiteiten en hogescholen, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1971, 40 blz., f. 6.

De uitkomsten van een in het academisch jaar 1969/1970 gehouden enquête naar de tijdsbesteding van het wetenschappelijk personeel bij universiteiten en hogescholen, zijn in deze publikatie weergegeven. De enquête had in de eerste plaats ten doel de omvang van het speur- en ontwikkelingswerk bij universiteiten en hogescholen vast te stellen en vormde als zodanig een onderdeel van een meer uitgebreid onderzoek, dat zich ook uitstreckte tot ondernemingen en niet-universitaire speurwerkinstellingen.

Dr. L. D. Oosterveld: Vestigingskeuze en bedrijfsbeleid. Samsom Uitgeverij N.V., Alphen aan den Rijn-Brussel, 1971, 209 blz., f. 37,50.

Dit boek, waarin een beschouwing wordt gegeven over aspecten van vestigingsplaats en verkeer in het kader van het bedrijfsbeleid, bevat de volgende zes hoofdstukken: 1. Inleidende beschouwingen; 2. Enkele algemene vraagstukken met betrekking tot het bedrijfsbeleid; 3. Economische aspecten van de vestigingsplaats; 4. Vervoer en vervoerskosten; 5. Aspecten van de keuze van de vestigingsplaats als een investeringsbeslissing; 6. De kern van het vestigingsplaatsvraagstuk. In een 79 bladzijden tellende bijlage wordt een samenvatting gegeven van enkele standpunten in de literatuur betreffende het vraagstuk van de vestigingsplaats.

Mededelingen

Leefbaarheid, inflatie en ondernemer

Leefbaarheid, inflatie en ondernemer is het thema van het openbare gedeelte van de algemene ledenvergadering van de Contactgroep van Werkgevers in de Metaalindustrie, die gehouden wordt op dinsdag 21 maart a.s. in de Brabanthallen te 's-Hertogenbosch, aanvang 13.45 uur.

Over dit thema zullen inleidingen worden gehouden door Prof. Dr. A. van Doorn en Prof. Dr. A. Heertje.

Rotterdam zoekt voor de secretariaafdeling
Financiën ten behoeve van het stafbureau een

referendaris

De taak van dit bureau omvat onder meer het verlenen van medewerking aan de opstelling van de jaarlijkse begroting en de geleidenota, de meerjarenbegroting, de jaarlijkse en meerjaarlijkse investeringsstaten, de toepassing van de financiële verhoudingswet en alle andere voorkomende bijzondere opdrachten in het financieel-economische vlak.

Vereisten:

- ruime belangstelling voor en inzicht in financieel-economische vraagstukken
- begrip voor bestuurlijke verhoudingen
- goede redactionele vaardigheid.

Het salaris tot maximaal f 2.909,- bruto per maand is afhankelijk van leeftijd en ervaring. Een psychologisch onderzoek kan tot de selectieprocedure behoren.

Vacaturenummer 115/0936

Stuur een brief met daarin alle inlichtingen onder vermelding van het betreffende vacaturenummer binnen 14 dagen aan de chef Bureau Personeelvoorziening, antwoordnummer 363, Stadhuis, Rotterdam. Een postzegel op uw enveloppe is niet nodig.

**Gemeente
Rotterdam**

**RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN**

In de Subfaculteit der Geografie bestaat de
mogelijkheid om aan te stellen een

Gewoon Hoogleraar in de Economische en de Sociale Geografie

Zijn taak zal omvatten:

1. het leiding geven aan de afstudeerrichting "Onderzoekersdoctoraal Sociale Geografie"
2. het onderwijs in methoden en technieken van geografisch onderzoek, in deze doctorale afdeling
3. bemoeienis met het onderdeel "onderwijs en oefening in onderzoekstechnieken" van de (ongedeelde) kandidaatsstudie Sociale Geografie.

Gedacht wordt aan een persoon met ervaring op het terrein van modern geografisch onderzoek in binnen- en/of buitenland. Voorkeur bestaat voor een gegadigde met geografisch gekwalificeerde belangstelling in de problematiek van perifeer gelegen probleemgebieden in ontwikkelde landen (hetgeen het meerjarig onderzoekthema van het Geografisch Instituut te Groningen vormt). Het ligt voor de hand dat hij vaardigheid bezit in het overdragen van kennis. Voorts moet hij bereid zijn in teamverband te werken en zijn aandeel te nemen in het functioneren van de subfaculteit als zodanig.

Zij die voor deze functie in aanmerking willen komen en zij die op eventuele kandidaten de aandacht willen vestigen, worden uitgenodigd zich schriftelijk te wenden tot de voorzitter van de commissie die de benoeming voorbereidt, **Prof. Dr. R. Tamsma, Geografisch Instituut, W.S.N.-gebouw, Postbus 800 te Groningen.**

SYSTEMS 2000 advies- en servicebureau voor alle automatiseringsproblemen

heeft nu ook een opleiding voor techn./wetenschappelijk programmeur

SYSTEMS 2000 is een onafhankelijke organisatie, opgericht en geleid door ervaren automatiseringsdeskundigen met internationale contacten en ervaring. SYSTEMS 2000 is jong en dynamisch en groeit - door de kwaliteit van onze diensten - voortdurend.

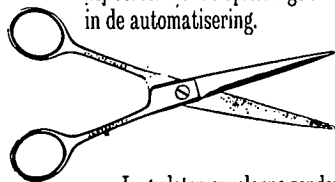
Onze activiteiten omvatten:

1. ADVIES- EN SERVICE-BUREAU o.m. computertijd, ponsen, programmering.
2. OPLEIDINGSCENTRUM volgens de modernste studie-methoden verzorgen wij verschillende opleidingen in de automatisering.

Bijscholingscursussen in de programmering, in de operatie en voor ervaren ponsstypistes.
Orientatiecursus informatica.

3. UITZENDBUREAU VOOR AUTOMATISERINGS- PERONEEL.

Door strenge selectie en all round opleiding behoort ons uitzendbureau tot de beste in Nederland. Heeft U belangstelling voor een van bovengenoemde activiteiten? Zendt U dan vandaag nog onderstaande coupon in.

In gesloten enveloppe zonder postzegel in te zenden aan
SYSTEMS 2000 -
ANTWOORDNUMMER 2000 -
RIJSWIJK

COUPON gaarne nadere inlichtingen over:

adviezen-service: computertijd ponsen
 systeem-analyse programmering

opleiding in de studie-richting

uitzendkrachten op het gebied van

Naam:

Adres: plaats:

SYSTEMS [®] Haagweg 100 - Rijswijk (Z.H.) -
Tel 070-118961 119923

Arbeiderszelfbestuur
in de
Joegoslavische industrie

Afschrikwekkend of navolgenswaardig voorbeeld?

door een
werkgroep op de TH Eindhoven
onder leiding van
Prof. Dr. J. Wemelsfelder

Bijlage bij „Economisch Statistische Berichten” van 15 maart 1972

Voorwoord

Bijgaande studie kwam tot stand door een werkgroep op de Technische Hogeschool Eindhoven, onder leiding van Prof. Dr. J. Wemelsfelder (1), met medewerking van Mevr. Dr. K. Peschl (2), Drs. H. Tempelmans Plat (3) en C. Brocken (4). Insiders weten welk een grote hoeveelheid werk moest worden verzet, ook om ogenschijnlijk simpel statistisch vergelijkingsmateriaal te verzamelen.

De studie werd mede mogelijk gemaakt door steun van de Stichting Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek en het Eindhovens Hogeschoolfonds. Het Oost-Europa Instituut bood onmisbare hulp, o.a. door de hele omvangrijke documentatie van het Instituut beschikbaar te stellen. Hulp en steun werden ook verleend door de economische instituten van Zagreb en Belgrado, het Federaal Statistisch Bureau van Joegoslavië, het Statistische Bundesamt te Wiesbaden en ons onvolprezen eigen Centraal Bureau voor de Statistiek.

De bedoeling van deze publikatie is om een zo goed mogelijk gedocumenteerde, objectieve, analyse te geven van de economische aspecten van een op arbeiderszelfbestuur gebaseerde industrie. Een en ander werd geïnspireerd door het feit, dat voor deze materie grote belangstelling bestaat in kringen van politieke partijen, bedrijfsleven, vakbeweging, werkgeversorganisaties en universiteiten. In dit licht bezien, leek de investering in tijd en energie verantwoord.

Prof. Dr. J. Wemelsfelder

-
- 1) Hoogleraar in de economie aan de TH Eindhoven.
 - 2) Afgestudeerd aan de universiteit van Belgrado, promotie aan dezelfde universiteit.
 - 3) Wetenschappelijk medewerker aan de TH Eindhoven.
 - 4) Studenten-assistent aan de Economische Faculteit van de Katholieke Hogeschool te Tilburg.

1. Inleiding

De laatste jaren is er een intensieve en levendige belangstelling voor de problematiek van de democratie in het bedrijf en daarmee voor haar meest extreme vorm, het op basis van arbeiderszelfbestuur georganiseerde bedrijf respectievelijk de op basis van arbeiderszelfbestuur georganiseerde maatschappij, ontstaan. Joegoslavië is het enige voorbeeld van een land waar de gehele industrie op arbeiderszelfbestuur is gebaseerd.

Niet verheeld kan worden, dat de omstandigheden in Joegoslavië niet vergeleken kunnen worden met die in Nederland of andere Westeuropese landen. Historisch gezien, heeft het land een revolutie doorgemaakt, waardoor het klimaat waarin zich veranderingen voltrekken of kunnen voltrekken in belangrijke mate is bepaald. Daarenboven heeft de Russische blokkade in de jaren vijftig een enorme druk uitgeoefend om tot een „eigen” vorm van socialisme te komen. Verder zijn er ook grote verschillen in niveau van kennis en techniek, doordat het land nog maar sinds kort is geïndustrialiseerd. De grote ethnologische verschillen tussen de republieken onderling en weer tussen deze en Westeuropese landen zijn notoir.

Toch wil het bovenstaande niet zeggen dat de ervaringen, met arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië opgedaan, zonder betekenis zouden zijn. Allereerst kan er in dit opzicht op worden gewezen, dat het land uit een oogpunt van industriële ontwikkeling als een geïndustrialiseerd land kan worden gezien. Het procentuele aandeel van de industriële productie in het nationale produkt blijkt in vergelijking tot andere landen zelfs tot de hoogste van Europa te horen. Hier moet dan wel aan worden toegevoegd, dat deze productie met een gering percentage van de beroepsbevolking wordt voortgebracht. Dit wijst op een onevenwichtige economische structuur met een in verhouding tot de andere sectoren (landbouw en diensten) hoge produktiviteit in de industrie.

Tabel 1 (5) geeft van deze speciale omstandigheden een beeld.

Tabel 1. Industriële productie en aantal werknemers in enige landen

Landen	Industriële productie als % van het bruto nationale produkt (1965-1967)	Aantal werknemers als % van de totale werkzame beroepsbevolking (1965-1967)
Duitsland	39,7	37,6
Joegoslavië	37,4	16,6
Oostenrijk	36,5	31,1
Zweden	35,1	30,9
Verenigd Koninkrijk	34,7	35,1
Portugal	34,5	24,7
België	31,9	33,5
Japan	31,6	24,9
Nederland	31,3	29,1
Frankrijk	31,0	28,3
Denemarken	30,3	32,7
Italië	30,2	29,0
Verenigde Staten	29,4	26,1

Zoals men uit tabel 1 ziet, is in een gebruikelijke verhouding het percentage van de beroepsbevolking werkend in de industrie ongeveer gelijk aan het percentage van de industriële productie in het totale bruto nationale produkt. In Joegoslavië is die verhouding echter bijna 1 : 2! Er is geen enkel land in deze tabel dat deze verhouding ook maar benadert. Dit verklaart waarom, ondanks de hoge industrialisatiegraad gemeten als percentage van het bruto nationale produkt, het bruto produkt *per hoofd van de bevolking* in Joegoslavië het laagste is van de hierboven genoemde landen, waardoor Joegoslavië tot de minst welvarende landen van Europa moet worden gerekend. Desondanks is, doordat een klein deel van de bevolking een in verhouding relatief omvangrijke industriële productie voortbrengt, de reële indu-

striële productie per arbeider in dollars in Joegoslavië hoog. Tabel 2 geeft hiervan een beeld.

Tabel 2. De industriële productie per werknemer in dollars in enige landen.

Landen	Industriële productie per werknemer in \$ (1965) a) (bijdrage aan bruto nationale produkt)
Verenigde Staten	7.000 - 8.000
Canada	6.000 - 7.000
Nederland	} 4.000 - 5.000
Duitsland	
Frankrijk	
Zweden	
Engeland	
Italië	} 3.000 - 4.000
Japan	
Joegoslavië	

a) Berekend uit ILO Statistical Yearbook 1970 en Economic Survey of Europe 1969. Gebruik is gemaakt van de zgn. „ECE physical indicators”. Voor een toelichting hierop zie de betreffende publikatie.

Omdat de gegevens uitermate grof zijn en berekend door combinaties van statistieken, zijn in tabel 2 voor de omvang van de industriële productie alleen groepen weergegeven. Deze groepen geven een grove tendentie aan. In hoeverre de gesignaleerde disproporionele structuur het gevolg is van kapitaalverspilling zal hier in het midden worden gelaten. Het is niet onmogelijk dat de neiging tot gigantomanie — een specifieke eigenschap van communistische landen — een rol speelt bij de verklaring van het hoge niveau van de industriële productie per arbeider. De cijfers over de grootte van de bedrijven in vergelijking tot andere landen wijzen in deze richting (zie tabel 3).

Tabel 3. Grootte-klasse industriële bedrijven in enkele industrielanden 1961-1962 a)

Aantal werknemers	Aandelen in % van totaal aantal werknemers in:					
	Groot-Brittannië	West-Duitsland	Frankrijk	Italië	Nederland	Joegoslavië
10 - 99	20,4	21,5	29,8	41,3	28,2	3
100 - 999	45,4	40,0	43,7	40,1	51,3	47
>1.000	34,5	38,5	26,5	18,6	20,5	50
Totaal	100	100	100	100	100	100
Gemiddeld aantal werknemers per bedrijf	141	111	86	50	62	408

a) Ontleend aan Drs. H. W. de Jong, De concentratiebeweging in de Westeuropese economie, *Economisch-Statistische Berichten*, 22 januari 1969 en D. Gorupič, Poduzec i društveni plan razvoja Jugoslavije, *Ekonomski Pregled*, 3-5, 1968. Gegevens voor Nederland berekend uit *Statistical Yearbook of the Netherlands 1969-1970*.

Men ziet zowel uit de procentuele verdeling als uit het gemiddelde aantal werknemers per bedrijf, dat en waarin de industriële structuur in Joegoslavië afwijkt van die in andere Europese landen. In Joegoslavië overheerst veeleer het grootbedrijf, terwijl voor het kleine en middelgrote bedrijf geen of nauwelijks plaats is. Qua omvang van het industriële bedrijf is Joegoslavië een modern land.

In het navolgende zal — gegeven het feit dat in industrieel opzicht kennelijk bepaalde vergelijkingen kunnen worden getrokken tussen West-Europa en Joegoslavië, omdat de industriële ontwikkeling in dat land bijzonder sterk moet worden genoemd — de aandacht vooral op de verhoudingen in de industrie worden geconcentreerd.

Men kan nog één opmerking maken naar aanleiding van

5) Ontleend aan *Economic Survey of Europe in 1969*, publikatie van de Verenigde Naties, New York, 1970, blz. 123 en 124.

de vraag in hoeverre voor Nederland of West-Europa „lessen” kunnen worden getrokken uit de ervaringen met arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië. Men zou enerzijds kunnen redeneren dat — gegeven het feit dat in de Joegoslavische industrie met een laag gekwalificeerd arbeidspotentieel wordt gewerkt — de voorwaarden voor arbeiderszelfbestuur relatief ongunstig zijn. Immers, democratie vraagt mondigheid en mondigheid vraagt intellectuele ontwikkeling. Zouden desondanks de vanuit economisch gezichtspunt denkbare negatieve effecten gering zijn of te verwaarlozen, dan zou dit een positieve les zijn voor andere landen.

Het hierboven genoemde argument kan echter ook tot een tegengestelde conclusie voeren, namelijk dat naarmate de bedrijfsleiding met een relatief lager ontwikkeld werknemersbestand te maken heeft, de werknemers gemakkelijk „gemanipuleerd” kunnen worden. Arbeiderszelfbestuur is dan schijn, omdat de bedrijfsleiding de dienst uitmaakt, hoe fraai een en ander er in theorie of juridisch uit mag zien. In een later stadium zullen wij op dit aspect nader ingaan.

Een speciale moeilijkheid bij het onderzoeken van economische relaties in het Joegoslavische bestel is gelegen in de snelheid waarmee steeds weer andere maatregelen worden getroffen, zodat het bijzonder moeilijk is — zo niet onmogelijk — om bepaalde economische verbanden op te sporen. Het op het spoor komen van enigszins vaste relaties is op zichzelf reeds een netelige aangelegenheid, omdat met name een enigszins zinvolle regressie-analyse gebonden is aan de voorwaarde dat de parameters die men zoekt niet door veranderingen in economische politiek aan een voortdurende

beïnvloeding zijn onderworpen, terwijl men deze factoren stabiel zou willen zien. In dit opzicht is Joegoslavië een slecht gekozen studie-object. Men moet hier roejen met de riemen die er zijn en daarbij troost putten uit het feit dat er in vergelijking tot andere landen veel „hard” informatie- en documentatiemateriaal (dus geen propagandamateriaal) is dat in het buitenland voor een goed deel onbekend is.

Wanneer we in de volgende hoofdstukken bepaalde opvattingen of theorieën — zoveel mogelijk aan de hand van cijfer- en feitenmateriaal — willen toetsen, moeten we bij voorbaat vaststellen dat de gemakkelijkste procedure is gelegen in het verwerpen van bepaalde hypothesen. Wanneer nader onderzoek tot de conclusie leidt dat een bepaalde hypothese kan worden verworpen, dan heeft daarmee de betreffende theorie afgedaan. Veel moeilijker is het om de juistheid van bepaalde hypothesen en daarmee van bepaalde theorieën aan te tonen. Immers, statistisch cijfermateriaal of statistische analyses kunnen weliswaar in overeenstemming zijn met een bepaalde hypothese, maar meestal zijn ook andere hypothesen denkbaar waarmee dezelfde cijfermatige analyse in overeenstemming is. Het is dan een lange en moeizame weg die moet worden afgelegd om door het verzamelen van zoveel mogelijk bewijsmateriaal zoveel mogelijk alternatieve hypothesen uit te sluiten. Ook indien wij slechts bepaalde hypothesen kunnen verwerpen, moet dit — zeker bij het bezien van een zo emotioneel geladen problematiek als die van het arbeiderszelfbestuur — als winst worden beschouwd, omdat men hiermee kan trachten op niets gebaseerde vooroordelen te elimineren.

2. Wat is arbeiderszelfbestuur? De situatie in Joegoslavië (6)

2.1. Inleiding: algemene bevoegdheden

In het raam van onze beschouwingen past een korte bespreking van wat arbeiderszelfbestuur is en hoe het in Joegoslavië is georganiseerd. Arbeiderszelfbestuur in zijn meest volledige vorm kan men omschrijven als die organisatie van de industrie, waarbij de belangrijkste beslissingen met betrekking tot het bedrijfsgebeuren in handen van de bedrijfsgenoten zijn gelegd. Onder belangrijkste beslissingen worden in dit verband verstaan: de goedkeuring van balans en verlies- en winstrekening, de goedkeuring van de plannen op korte en lange termijn en de controle op de uitvoering daarvan, de inkomensverdeling en de benoeming van de belangrijkste beleidsfunctionarissen.

Het zal duidelijk zijn dat er in de praktijk geen duidelijke en scherpe scheidingslijn bestaat tussen het hiërarchisch georganiseerde bedrijf en het zelfbesturende bedrijf, omdat er talloze overgangen zijn tussen wat men zou kunnen noemen de commandostructuur enerzijds (waarbij de bedrijfsgenoten in geen enkel opzicht enige invloed op het beleid kunnen uitoefenen) en de volledig gedemocratiseerde structuur anderzijds (waarbij de bedrijfsleiding in beginsel voor alle beleidsbeslissingen aan de werknemers in het bedrijf verantwoording verschuldigd is).

2.2. Specifieke bevoegdheden op het gebied van inkomensverdeling en investeringen

De beginselen van zelfbestuur zijn in Joegoslavië voor het eerst in de wet vastgelegd in 1953. De produktiemiddelen zijn dan niet meer staats eigendom, maar sociaal eigendom. Dat wil zeggen dat het beheer over de produktiemiddelen in beginsel in handen van de bedrijven of, zuiverder geformuleerd, in handen van de bedrijfsgenoten in de verschillende bedrijven is gelegd. In de praktijk betekende dat in 1953 echter niet

zoveel, omdat de belangrijkste beslissingen in feite toch in handen van de overheid bleven.

De prijscontrole werd opgeheven, maar de regeling van de inkomensverdeling (naar onze mening het meest cruciale en delicate punt in een systeem van zelfbestuur) bleef goeddeels in handen van de overheid. De bedrijven krijgen eerst in 1957 een fonds waarover ze zelfstandig mogen beschikken (fond za samostalno raspolaganje), maar het mag alleen voor behoeften van het bedrijf of voor collectieve voorzieningen van de werknemers worden aangewend. Voor loonsverhogingen mag het niet worden gebruikt. De loonsverhogingen geschieden volgens strikte richtlijnen. Met nadruk schrijven wij hier loonsverhogingen, omdat het inkomen van de werknemers in geen relatie stond met het resultaat van het bedrijf waar zij werkten.

In 1957 komt er in plaats van de loonuitkering, de uitkering van het „persoonlijke inkomen” (lični dohodak). Hiermee komt tot uitdrukking dat de werknemers geen loontrekkers zijn, maar recht hebben op het inkomen waarvoor zij zelf werken. Het inkomen van de werknemers wordt hiermee gekoppeld aan het inkomen van het bedrijf met dien verstande dat een minimum-inkomen door de staat wordt gegarandeerd. In deze opvatting zijn de lonen ook geen bedrijfskosten meer. Zij worden het pas, zodra men de minimum-lonen niet kan uitbetalen. Eerst dan ontstaat verlies.

Men moet hierbij echter wel in aanmerking nemen dat er bij de hervorming in 1957 toch nog een belangrijke beperking bleef. Van het totale inkomen van de onderneming worden

6) Gegevens ontleend aan *Official Gazette of S.F.R.Y.* en aan K. H. Jäger, *Arbeiterverwaltung und geschäftliches Eigentum*. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, 1969.

volgens vaste verdeelsleutels grote bedragen afgetrokken voor belastingen, sociale voorzieningen, collectieve voorzieningen en voor het bedrijfsfonds. Het persoonlijke inkomen is dus wel afhankelijk van het bedrijfsresultaat (7), maar op de verdeling van de beschikbare middelen bestemd voor de diverse fondsen en voor het persoonlijke inkomen hebben de bedrijfsgenoten geen invloed.

Deze beslissingsbevoegdheid krijgt men in het begin van 1963. De overheid geeft weliswaar richtlijnen voor deze verdeling, maar deze richtlijnen zijn niet bindend. Men kan stellen dat — wettelijk gezien — in 1963 nagenoeg maximale bevoegdheden op het gebied van de inkomensverdeling in handen van de bedrijfsgenoten worden gelegd. Naast bevoegdheden op het gebied van de verdeling van de bedrijfsmiddelen tussen investeringsfonds en persoonlijke inkomens, mag men namelijk ook nog het totale inkomen zelf onderling verdelen. In 1968 wordt deze vrijheid echter weer aan sommige bedrijfstakken (banken, elektrotechnische bedrijven en bedrijven op het gebied van de buitenlandse handel) ontnomen.

Parallel met de ontwikkeling op het gebied van de inkomensvorming loopt die op het gebied van de bevoegdheden ten aanzien van investeringen. In de eerste periode na 1953 vloeien de middelen voor investeringen in de kassen van de gemeenschapsorganen. Deze stellen op basis van algemene plannen investeringsmiddelen aan de bedrijven ter beschikking. Eerst in 1964 wordt de invloed van de overheid op de investeringsbeslissingen aanzienlijk geringer. Aanvankelijk worden de investeringsfondsen bij de banken ondergebracht, doch al gauw krijgen de bedrijven zelf de beslissingsbevoegdheid over de investeringen van belangrijke bedragen. De decentralisatie van de belangrijkste beslissingsbevoegdheden is dan min of meer voltooid.

Schematisch kan men de beslissingsbevoegdheden (periode 1963-1968) van de werknemers weergeven als in tabel 4 is gedaan.

Tabel 4. *Beslissingsbevoegdheden van de werknemers*

Totaal bruto inkomen bedrijf		Wie beslist?
Af: Belastingen		overheid
Af: Sociale voorzieningen		overheid
Fonds voor investeringen (omvang + aanwending)		werknemers
Fonds voor persoonlijke inkomens (omvang + aanwending)		werknemers
Fonds voor collectieve voorzieningen van het bedrijf (omvang + aanwending)		werknemers

2.3. De organen van zelfbestuur

Thans moeten ook nog, kort, enkele inleidende opmerkingen worden gemaakt over de organen van het zelfbestuur. Men kan in dit verband de volgende organen onderscheiden:

a. *Het werknemerscollectief*

Het werknemerscollectief bestaat uit alle bedrijfsgenoten. Zij zijn de feitelijke dragers van het zelfbestuur, met dien verstande dat dit meestal tot uitdrukking wordt gebracht (in de grotere bedrijven) in de door het werknemerscollectief gekozen organen (indirect zelfbestuur). In de wet zijn twee middelen van direct zelfbestuur vastgelegd, namelijk het referendum en de bedrijfsvergadering.

De bevoegdheden van de bedrijfsvergadering zijn in het statuut vastgelegd. De bedrijfsvergadering wordt door de arbeidersraad bijeengeroepen. Ook het referendum wordt door de arbeidersraad uitgeschreven. Het referendum wordt gehanteerd bij beslissingen van bijzondere betekenis, zoals fusie, verplaatsing van het bedrijf en splitsing van het bedrijf.

b. *De arbeidersraad*

Arbeidersraden zijn in de wet dwingend voorgeschreven. Alleen bedrijven met minder dan 30 werknemers hebben geen arbeidersraad. Daar beslist het werknemerscollectief.

De verkiezingen voor de arbeidersraad zijn vrij en geheim. Het lidmaatschap van een arbeidersraad duurt 2 jaar (om het jaar wordt de helft gekozen). Hervervkiezing is niet mogelijk.

De bevoegdheden van de arbeidersraad zijn in hun algemeenheid in de wet vastgelegd. De arbeidersraad beslist over: het statuut, de ontwikkelingsplannen, belangrijke beleidszaken (voor zover niet in concreto genoemd), aanwending van de bedrijfsfondsen, verlies- en winstrekening en inkomensverdeling. De arbeidersraad kiest voorts de beheersraad (dagelijks bestuur) en de directeur.

c. *De beheersraad*

De beheersraad vormt het dagelijks bestuur van het bedrijf. Het is duidelijk bedoeld als uitvoerend orgaan. Het minimum aantal leden bedraagt 5.

Minstens 3/4 van de leden moeten werknemers uit de „directe productie” zijn (dus geen leidinggevenden). De directeur is lid van de beheersraad, maar geen voorzitter. Men kan slechts voor één jaar en, na hervervkiezing, voor hoogstens twee jaar lid zijn van de beheersraad.

d. *De directeur*

Zoals reeds gezegd: de directeur wordt gekozen door de arbeidersraad en wel voor een periode van 4 jaar. Hij kan steeds worden herkozen. De verkiezingsprocedure is tamelijk nauwkeurig geregeld. De directeur wordt voorgedragen door een benoemingscommissie nadat in het openbaar de mogelijkheden zijn geopend voor iedere geïnteresseerde om te solliciteren.

De bevoegdheden van de directeur zijn de volgende:

- Hij voert de besluiten van de arbeidersraad en de beheersraad uit. Hij mag alleen dan weigeren om deze besluiten uit te voeren, wanneer zij in strijd met de wet zijn.
- Hij leidt de onderneming. Dat betekent in de praktijk dat hij de vele activiteiten van het bedrijf coördineert.
- Hij vertegenwoordigt de onderneming naar buiten. Hij is de wettige vertegenwoordiger van het bedrijf. Contracten en verdragen worden — in beginsel — door hem afgesloten.
- Hij dient ervoor te zorgen dat geen maatregelen worden getroffen of activiteiten worden ondernomen die in strijd met de wet zijn. De directeur kan behalve dat hij na 4 jaar niet wordt herkozen ook tussentijds worden afgezet. Hiervoor bestaat echter een zware en gedetailleerd omschreven procedure.

Hier hoeft niet uiteen te worden gezet dat in de praktijk de feitelijke machtsverhoudingen geheel anders kunnen liggen dan men op grond van wettelijke regelingen of organisatie-schema's op het eerste gezicht zou verwachten. Op deze feitelijke machtsverhoudingen hopen wij terug te komen. Het is in dit verband nog nuttig om aan te tekenen dat zich recentelijk verschuivingen in de machtsverhoudingen hebben voorgedaan ten gevolge van diep ingrijpen van de overheid in het loonvormingsproces. Ook heeft een verandering in de grondwet, waardoor — behalve wat betreft de instelling van een arbeidersraad — de bedrijven zelf hun organisatievorm kunnen bepalen, de nodige gevolgen gehad. Hierdoor hebben zich hier en daar machtsverschuivingen voorgedaan waardoor, formeel, de bedrijfsleiding méér bevoegdheden kreeg. Deze veranderingen, waarvan de omvang niet duidelijk is, vallen echter buiten de hier in beschouwing genomen periode (8).

7) Meestal wordt het persoonlijke inkomen over de bedrijfsgenoten verdeeld naar rato van een aantal „punten” dat ieder heeft. Een directeur die 3x meer punten heeft dan een ongeschoolde arbeider, krijgt ook een 3x zo hoog aandeel in het totale voor verdeling beschikbare inkomen.

8) Een overzicht geeft Dr. M. J. Broekmeyer in *Technologische tendenties in het arbeiderszelfbestuur*, Siswo-rapport, gestencild, 27 augustus 1971.

3. Zelfbestuur en produktiviteit

3.1. Hypothesen ten aanzien van de invloed van zelfbestuur op produktiviteit

Een van de eerste vragen die hier onder ogen zal worden gezien, is die naar de relatie tussen zelfbestuur en produktiviteit. Dit laatste begrip verdient een nadere toelichting. Men kan stellen dat de produktiviteit van het industriële productieproces in het algemeen afhangt van de volgende factoren:

1. de organisatorische efficiency;
2. de prestaties van de werknemers;
3. de gebruikte technologie;
4. de omvang van de investeringen;
5. de efficiency waarmee de produktiefactoren worden gecombineerd.

Wij zullen in deze paragraaf onze aandacht beperken tot de onder 1 en 2 genoemde factoren. De onder 3 genoemde factor zullen we als gegeven beschouwen, terwijl aan de onder 4 en 5 genoemde factoren een aparte paragraaf zal worden gewijd.

De vraag naar de relatie tussen zelfbestuur, arbeidsprestatie en organisatorische efficiency kan a priori zowel pessimistisch als optimistisch worden beantwoord. In een *pessimistische visie* komt men tot de volgende stellingen. In een gedemocratiseerd bedrijf zal veel tijd verloren gaan met overleg en vergaderen. Dit leidt — voor zover niet in de resterende tijd gecompenseerd — tot productieverlies en daarmee tot inkomensverlies. Doordat de hiërarchische verhoudingen veranderen, zal de discipline verzwakken en een proces van corruptie inzetten. Immers, indien bazen, chefs en directeuren worden gekozen door hun medewerkers, verliezen de eersten hun onafhankelijkheid. Zij zullen steeds méér van hun werknemers door de vingers moeten zien, omdat anders hun eigen positie door tegenwerking of ontslag in gevaar komt. Ieder voor zich zal minder discipline opbrengen in de veronderstelling dat anderen hun prestaties en discipline zullen handhaven. Het gevolg zal zijn een daling van de produktiviteit door ontbinding van de organisatorische structuur die in het ergste geval tot anarchie zal leiden. Hoewel dit dan een situatie is die niemand wenst, ontstaat zij toch doordat particularisme en individualisme de boventoon gaan voeren. Indien men als individu een geringere arbeidsprestatie wil leveren tegen een lager inkomen dan kan dat niet als een verlies in efficiency worden gekenschetst, omdat men dit dan zelf prefereert. Indien men echter door het geschetste proces van ontbinding van de centraliserende kracht van een hiërarchisch opgebouwde organisatie in een inkomenssituatie geraakt die men niet wenst, kan van verlies aan efficiency worden gesproken.

Tegenover deze pessimistische visie staat een *optimistische visie* die door auteurs van verschillende wetenschappelijke achtergrond wordt verdedigd. Sociologen (9) stellen dat door democratisering de menselijke waardigheid beter tot uitdrukking komt. Men is bereid tot grotere prestaties (met méér voldoening) in een situatie waarin men een volwaardige partij is dan in een situatie waarin men slechts heeft te gehoorzamen. De econoom Vanek (10) schetst een situatie die geheel tegenovergesteld is aan die welke in een pessimistische visie ten beste kan worden gegeven. Vanek stelt dat in een niet-gedemocratiseerde situatie iedere werknemer zijn prestatie drukt, in de veronderstelling dat dat tóch geen effect heeft op zijn inkomen (hij neemt aan dat in de industrie in de overgrote meerderheid van de gevallen op tijdloon wordt gewerkt). Aangezien iedereen zo redeneert, is in een hiërarchische industriële organisatie de verhouding tussen

inkomen en prestatie sub-optimaal. Dat wil zeggen dat de prestatie in verhouding tot het inkomen dat men met die prestatie kan verwerven te laag is. In een gedemocratiseerde situatie moeten — aldus Vanek — grote mogelijkheden aanwezig zijn om deze verhouding tussen prestatie en inkomen te verbeteren. Anders gezegd: de mogelijkheden tot verbetering van de organisatorische efficiency zouden bijzonder groot zijn in het gedemocratiseerde bedrijf.

3.2. Toetsing van de hypothesen

3.2.1. Verlies aan vergadertijd

Voor zover men stelt dat democratisering grote verliezen aan produktiviteit meebrengt door véél vergaderen, is het mogelijk om het effect van arbeiderszelfbestuur enigszins te meten door na te gaan welk percentage van de werktijd aan vergadertijd verloren gaat. De gegevens, vermeld in tabel 5, zijn ontleend aan de ervaringen in de fabriek Natronka Maglaj (11). Deze fabriek heeft steeds gegolden als een voorbeeld van democratisering, omdat aldaar de eerste experimenten plaatsvonden. Het is ook niet onmogelijk dat de cijfers enigszins representatief zijn voor een bedrijf waar men met zelfbestuur ernst probeert te maken.

Tabel 5. Direct en indirect verloren gegane vergadertijd als gevolg van arbeiderszelfbestuur

Gemiddeld bestede uren per week aan arbeiderszelfbestuur	Aantal werknemers (absoluut)	Aantal uren (totaal gebruikt)	Totaal beschikbaar aantal uren	Percentage van de tijd besteed aan zelfbestuur
Geén minuut	110	0	4.400	0
Eén uur	79	79	3.160	2,5
Eén tot drie uur (gemiddeld 1:2 uur)	47	71	1.880	4
Méér dan drie uur	20	60	800	7,5
Totaal	256	210	10.240 (256 x 40)	2

Uit tabel 5 blijkt dat van de in totaal beschikbare werkuren ongeveer 2% wordt gebruikt voor zaken die met zelfbestuur te maken hebben. Van een omvangrijk verlies aan werktijd is in dit voorbeeld geen sprake. Daar staat tegenover dat een percentage van 2 niet verwaarloosbaar klein mag worden genoemd.

3.2.2. Zelfbestuur en produktiviteit in het algemeen

Het meten van de invloed op de produktiviteit in het algemeen geeft méér moeilijkheden. Op twee manieren kan men in dit verband de hierboven besproken hypothesen: de optimistische hypothese (die een positief verband tussen arbeiderszelfbestuur en produktiviteit suggereert) en de pessimistische hypothese (die een negatief verband vermoedt), trachten te toetsen.

Allereerst kan men trachten na te gaan of zich na de invoering van arbeiderszelfbestuur in Joegoslavië een duidelijke verbetering of verslechtering van de produktiviteit heeft

9) Zie verschillende auteurs in P. Blumberg, *Industrial Democracy*, Constable, London, 1968.

10) J. Vanek, *The general theory of labor management market economics*, Cornell University Press, 1970, blz. 239.

11) Berekend uit: J. Ramondt, Arbeiderszelfbestuur: speelbal en beheerser van de economische ontwikkeling, *Mens en Onderneming*, mei 1971, blz. 175.

voorgedaan die niet toegerekend kan worden aan de invloed van veranderingen in de aanwending van de produktiefactoren, respectievelijk aan de invloed van veranderingen in de technologie.

In de tweede plaats kan men de produktiviteit in Joegoslavië vergelijken met die in landen met eenzelfde graad van economische ontwikkeling, doch met een andere organisatiestructuur, respectievelijk met de produktiviteit in landen met een hogere graad van ontwikkeling na uitschakeling van de factoren die deze hogere graad van ontwikkeling bepalen.

3.2.2.1. Analyse van historische reeksen

Wij beginnen met een bespreking van de historische ontwikkeling vanuit economisch gezichtspunt. De vraag waarop bij het bezien van deze ontwikkeling antwoord moet worden gegeven is, of na de invoering van het arbeiderszelfbestuur de zogenaamde factorproduktiviteit is toegenomen of afgenomen. Nu is het analyseren en meten van de factorproduktiviteit een uiterst netelige zaak met vele haken en ogen. Een opsomming van alle moeilijkheden zal hier achterwege blijven. In dit opzicht kan worden verwezen naar een uitvoerig overzicht van de hand van M. Ishag Nadiri (12).

Een vijftal onderzoekingen, waarin men heeft gepoogd om via de analyse van historische reeksen inzicht te krijgen in de structuurveranderingen in Joegoslavië, moeten hier worden genoemd, te weten die van Marshak (13), Bajt (14), Horvat (15) en Rockwell (16). Balassa en Horvat nemen een eenvoudige Cobb-Douglas-functie als uitgangspunt. Bajt en Marshak volgen een wat ingewikkelder weg, terwijl de meest omvangrijke berekeningen door Rockwell zijn uitgevoerd. In het onderzoek van Rockwell gaat het dan meer om het algemeen fenomeen van de groei dan om het traceren van eventuele structurele veranderingen. Horvat baseert zich op onderstaande tabel over de ontwikkeling van de groei in Joegoslavië:

Tabel 6. Groeivoet van produktiefactoren en factorproduktiviteit in industrie, mijnbouw, constructie en handwerk in Joegoslavië, 1911-1967

Perioden	Groeivoet per jaar (in %)			Factorproduktiviteit (totaal)
	produktie	kapitaal	arbeid	
Kapitalisme				
1911 - 1932 a)	3,28	3,52	1,87	0,71
1932 - 1940	4,67	2,59	0,72	3,16
1911 - 1940	3,72	3,22	1,50	1,50
Centrale planning				
1940 - 1954 a)	5	9,99	4,76	-1,04
Zelfbestuur				
1954 - 1967	10,31	7,84	4,44	4,44

a) De oorlogsjaren zijn weggelaten.

In tabel 6 komt Horvat tot de conclusie dat in de periode van zelfbestuur (voor zover tot dat moment bekend) de factorproduktiviteit boven die in enige andere periode lag. Hier moet echter wel aan worden toegevoegd dat Horvat op een zeer eenvoudige manier te werk gaat. Zijn tabel is op het volgende model gebaseerd.

$$\frac{\dot{Q}}{Q} = \gamma + \frac{\dot{L}}{L} + (1 - \alpha) \frac{\dot{K}}{K}$$

Hierin is $\frac{\dot{Q}}{Q}$ de relatieve groei van de produktie

$\frac{\dot{L}}{L}$ de relatieve groei van de factor arbeid

$\frac{\dot{K}}{K}$ de relatieve groei van de factor kapitaal

γ de relatieve groei van de factorproduktiviteit

Horvat stelt α op 0,58 (voor het jaar 1967) en berekent daarna voor elk van de perioden de factorproduktiviteit. De conclusie van Horvat dat de door hem gevonden hoge factorproduktiviteit waarschijnlijk aan de effecten van het zelfbestuur kan worden toegerekend, is nogal overtrokken wanneer we letten op de vele kunstgrepen die zijn toegepast, zoals het a priori aannemen dat er sprake is van een Cobb-Douglas-functie waarbij de som van de coëfficiënten 1 is.

Ook de cijfers voor de periode van centrale planning zijn niet representatief, omdat de twee jaren van de economische blokkade door de Sowjetunie erin zijn opgenomen. De periode van centrale planning komt daardoor zeer ongunstig uit de bus. De cijfers over de kapitalistische periode zijn daarenboven zeer misleidend, omdat in de vooroorlogse jaren allerwegen in kapitalistisch georganiseerde landen de groeicijfers aanzienlijk lager waren dan thans het geval is.

Bij een iets andere rangschikking van de cijfers krijgt men dan ook een geheel ander beeld, zoals uit tabel 7 blijkt (17) (wij spreken dan nog niet over een andere becijfering van de coëfficiënten). Men ziet hieruit dat er geen sprake is van extra toeneming van het sociale produkt na invoering van het arbeiderszelfbestuur omstreeks 1954.

Tabel 7. Groei van het sociale produkt (in %) van 1947-1964 in Joegoslavië

Jaren	Perioden met snelle groei	Perioden met langzame groei
1947 - 1949	12,4	
1950 - 1952		-0,4
1953 - 1954	11,0	
1955 - 1956		2,9
1957 - 1960	10,0	
1961 - 1962		6,0
1963 - 1964	11,3	

Ook zonder verdere gegevens over de groei van arbeidspotentieel en kapitaalvoorraad is het duidelijk dat bij combinaties van cijfers als in tabel 7 de suggestieve conclusies die men uit Horvats opstelling zou kunnen trekken, in de lucht hangen voor zover zij niet vervallen. Bij dit alles moet men in aanmerking nemen dat het moeilijk is om de periode waarin het zelfbestuur wordt gerealiseerd, precies aan te geven. Het gaat om een complex van maatregelen dat in de loop van de tijd wordt gerealiseerd. Deze maatregelen gaan bovendien gepaard met decentralisatie van de economische beslissingen!

Het is uiteraard onmogelijk om — voor zover er van enig structuurveranderingseffect sprake kan zijn — de invloeden van economische decentralisatie en arbeiderszelfbestuur te

12) M. Ishag Nadiri, Some approaches to the theory and measurement of total factor productivity: a survey, *Journal of Economic Literature*, no. 4, 1970.

13) T. A. Marshak, *Centralised versus decentralised resource allocation*, The Yugoslav Laboratory, mime. paper, ter beschikking gesteld door de auteur.

14) A. Bajt, Yugoslavenski Društveni Proizvod i njegovi činioci u razdoblju 1947-1964, *Ekonomski Pregled*, 6-7, 1966.

15) B. Horvat, *Technički progres u Jugoslaviji*, Institute of Economic Studies, Reprint nr. 85.

16) C. S. Rockwell, *Growth and technical progress in the socialist enterprises of Yugo Slavia*, 1970, mime. paper, Economic Growth Center Yale University.

17) Ontleend aan A. Bajt, Yugoslavenski Društveni Proizvod i njegovi činioci u razdoblju 1947-1964, *Ekonomski Pregled*, blz. 342.

scheiden. Indien zij elkaar hetzij in positieve hetzij in negatieve richting versterken, zou het gecombineerde effect, bij overigens gelijk blijvende omstandigheden, in de cijfers tot uitdrukking moeten komen, en het is een redelijk realistische conclusie die uit de gegevens van Horvat naar voren komt, dat de produktiviteit in een systeem van zelfbestuur sterk kan groeien.

Een pessimistische hypothese die stelt dat het invoeren van arbeiderszelfbestuur direct tot aanzienlijk produktiviteitsverlies en daarmee tot welvaartsverlies zal leiden, wordt niet bevestigd door de Joegoslavische ervaring. Indien immers dit produktiviteitsverlies aanzienlijk zou zijn geweest, zou het in de cijfers tot uitdrukking moeten zijn gekomen (tenzij het effect van de maatregelen tot vrijmaking van de markt eventuele negatieve effecten van het arbeiderszelfbestuur zou hebben gecompenseerd). De pessimistische visie, die een negatief verband aanneemt tussen arbeiderszelfbestuur en produktiviteit, lijkt niet te worden bevestigd.

Marshak (18) probeert een groot aantal mogelijkheden te onderzoeken en gaat daarbij eveneens uit van een Cobb-Douglas-functie zonder a priori de som van de coëfficiënten gelijk aan 1 te stellen. Marshak stelt:

$$\gamma_t = ce^{(\lambda t + \mu s_t + u_t)} K_t^\alpha L_t^\beta$$

Hierin is

L_t = de omvang van de werkgelegenheid in de industrie

K_t = omvang van de kapitaalvoorraad

c = een constante

u_t = de normaal verdeelde afwijking

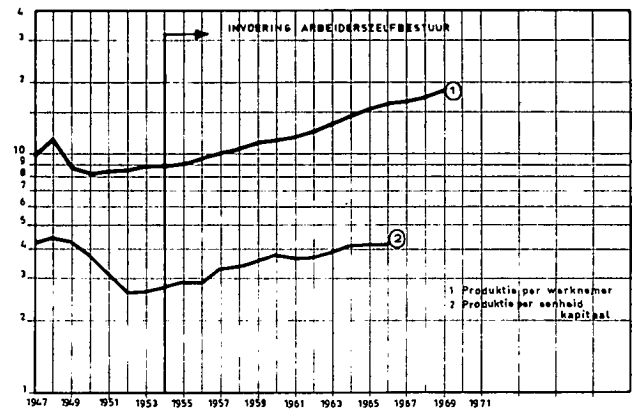
De verandering ten gevolge van organisatorische en technologische ontwikkeling wordt gesteld op $100(e^{\lambda} + \mu - 1)$. De variabele s_t is 0 wanneer t een jaar aangeeft vóór de organisatorische verandering. Als t het q e jaar aangeeft in de periode van de organisatorische verandering dan is $s_t = q$. Wij krijgen dan:

$$\gamma_t / \gamma_{t-1} = \begin{cases} \lambda c + \mu c + \dot{U}_t + \alpha (\dot{K}_t / K_t) + \beta (\dot{L}_t / L_t), & \text{voor } t \text{ tussen het begin en het eind} \\ \gamma c + \dot{U}_t + \alpha (\dot{K}_t / K_t) + \beta (\dot{L}_t / L_t) & \text{voor de overige periode} \end{cases}$$

Marshak probeert nu vele alternatieve mogelijkheden wat betreft (a) verschillende definities voor de overgangperiode en wat betreft (b) het al of niet aannemen van „constant returns to scale”. Als de correlaties hoog zijn, blijken de uitkomsten behept met grote standaardfouten; in de andere gevallen is de correlatie te laag. Het moeizame zwoegen met de formules en cijfers blijkt géén positieve conclusie te kunnen opleveren. Marshak komt wél tot een negatief geformuleerde conclusie, namelijk dat er géén aanwijzingen zijn voor een negatieve invloed van de organisatorische veranderingen in Joegoslavië op de produktiviteit van de produktiefactoren.

Een indruk van de ontwikkelingen op wat langere termijn geeft figuur 1, waarin de ontwikkeling van de produktiviteit per eenheid arbeid en per eenheid kapitaal zijn weergegeven voor de periode van 1947-1969 (19). Hieruit blijkt dat zowel de produktiviteit per eenheid kapitaal als per eenheid arbeid in de periode van arbeiderszelfbestuur steeds zijn gestegen. Voor zover arbeiderszelfbestuur een negatieve invloed zou hebben uitgeoefend op die efficiency is deze onvoldoende sterk geweest om de stijging van de produktiviteit van de produktiefactoren ongedaan te maken.

Figuur 1. Ontwikkeling van de produktiviteit per eenheid arbeid (1) en per eenheid kapitaal (2) (in mln. dinars van 1963) van 1947-1969

3.2.2.2. Vergelijking tussen verschillende landen

Men kan zich ook afvragen hoe een systeem gebaseerd op arbeiderszelfbestuur in vergelijking tot andere landen functioneert. Met name kan men daarbij de onderlinge prestaties op het gebied van de groei vergelijken. Men moet dan echter wel een vergelijking maken met landen die zich qua welvaartsniveau in een niet al te afwijkende positie bevinden.

Tabel 8 is gebaseerd op een artikel van Balassa en Bertrand (20). Ook deze auteurs gaan weer uit van het model:

$$O = e^{\gamma t} L^\alpha K^\beta \quad (O = \text{produktie, } L = \text{hoeveelheid arbeid, } K = \text{hoeveelheid kapitaal}).$$

Balassa en Bertrand berekenen de factorproduktiviteit voor de tien in tabel 8 genoemde landen op zes verschillende manieren. In de eerste twee gevallen wordt uitgegaan van een Cobb-Douglas-functie met „constant returns to scale”, waarbij de produktie-elasticiteit van de factor arbeid eerst op 0,45 en vervolgens op 0,65 is gesteld. Daarna werken de auteurs met twee alternatieven, waarin op de verkregen uitkomsten correcties worden aangebracht op grond van een aangenomen relatie tussen de omvang van de groei van de produktiefactoren en de omvang van de groei van de produktiviteit van deze produktiefactoren. Uit tabel 8 blijkt dat, op welke manier men het criterium voor de factorproduktiviteit ook bepaalt, Joegoslavië steeds tot een in verhouding tot andere landen hoge score komt.

Uit tabel 9 blijkt nog eens dat in vijf van de zes berekeningen Joegoslavië tot de drie van de tien landen behoort die de hoogste score met betrekking tot de groei van de factorproduktiviteit behalen. In alle zes berekeningen hoort Joegoslavië in elk geval tot de vier top-scorers.

18) T. A. Marshak, *Centralised versus decentralised resource allocation*, The Yugoslav Laboratory, mim. paper 1967, beschikbaar gesteld door de auteur.

19) Berekend uit C. S. Rockwell, *Growth and technical progress in the socialist enterprises of Yugo Slavia*, 1970, mim. paper, Economic Growth Center Yale University, voorts uit statistische jaarboeken van Joegoslavië en het rapport van Marshak.

20) B. Balassa en T. J. Bertrand, *Growth performance of eastern European and comparable western European countries*, *American Economic Review*, mei 1970.

Tabel 8. Vergelijking van de factorproductiviteit tussen tien landen

Landen	Periode	Jaarlijkse procentuele groei			Totale factorproductiviteit		Netto factorproductiviteit			
		O	K	L	$\alpha = 0,45$	$\alpha = 0,65$	geval A.		geval B	
							$\alpha = 0,45$	$\alpha = 0,65$	$\alpha = 0,45$	$\alpha = 0,65$
						(3)	(4)	(5)	(6)	
Bulgarije	1953-1965	12,5	11,6	7,6	2,6	3,4	-0,3	0,7	-2,3	-1,5
Tsjechoslowakije	1953-1965	7,0	6,6	2,7	2,1	2,9	0,7	1,6	-0,3	0,6
Hongarije	1953-1965	6,5	7,3	3,0	1,1	2,0	-0,4	0,6	-1,5	-1,2
Polen	1953-1965	6,6	6,5	3,0	1,7	2,4	0,2	1,1	-0,8	0,2
Roemenië	1953-1965	11,1	8,3	4,1	4,6	5,5	2,7	3,8	1,4	2,6
Griekenland	1951-1965	6,9	7,1	2,8	1,7	2,6	0,2	1,3	-0,8	0,3
Ierland	1953-1965	4,7	4,2	1,7	1,7	2,2	0,8	1,4	0,1	0,9
Noorwegen	1953-1965	5,4	5,1	0,8	2,2	3,1	0,7	2,4	0,6	1,9
Spanje	1959-1965	11,2	8,7	4,5	4,5	5,3	2,5	3,7	0,3	1,6
Joegoslavië	1953-1965	11,8	7,5	6,7	4,5	4,7	2,4	2,6	1,0	1,2

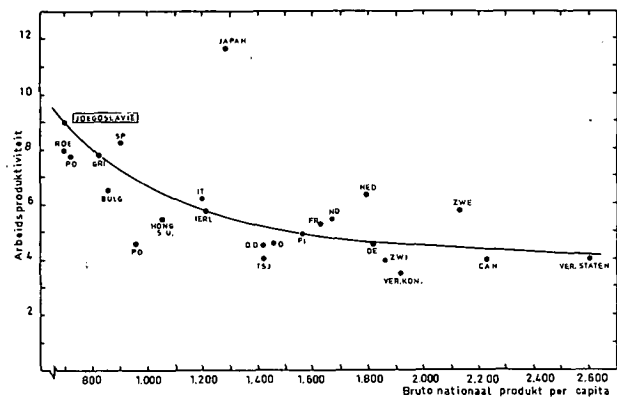
Tabel 9. Hoogste score met betrekking tot de groei van de factorproductiviteit

Berekening 1	Roemenië	Joegoslavië	Spanje
Berekening 2	Roemenië	Spanje	Joegoslavië
Berekening 3	Roemenië	Spanje	Joegoslavië
Berekening 4	Roemenië	Spanje	Joegoslavië
Berekening 5	Roemenië	Joegoslavië	Noorwegen
Berekening 6	Roemenië	Noorwegen	Spanje

Tabel 9 vormt geen bevestiging van de hypothese dat een maatschappij gebaseerd op zelfbestuur in vergelijking tot andere systemen door organisatorische moeilijkheden geen hoog groeitempo zou kunnen hebben.

Hieronder is op een derde manier een vergelijking van de Joegoslavische economische prestaties met die van andere landen gemaakt. In figuur 2 is de relatie berekend tussen de omvang van het bruto nationale produkt per hoofd van de bevolking (als index voor de welvaart) en de groei van de arbeidsproductiviteit in de industrie van 1963-1967 (21). Omdat de gegevens nogal grof zijn en met name de produktiviteitsvergroting niet steeds op dezelfde manier werd berekend, is nagelaten om een regressielijn te berekenen. Indien men echter op de plaats van Joegoslavië in de puntenwolk let en op de plaats in verhouding tot de met de hand getrokken „regressie”lijn dan dringt zich de conclusie op dat — in aanmerking nemend de welvaartspositie van dit land in vergelijking tot andere landen — de produktiviteitsvergroting in de betreffende periode als bijzonder hoog kan

Figuur 2. Samenhang tussen omvang bruto nationaal produkt (in \$) per hoofd en groei van de arbeidsproductiviteit in de industrie (1963-1967) in een groot aantal industrielanden

worden gekwalificeerd. Men zou het ook zo kunnen formuleren dat een maatschappijvorm gebaseerd op arbeiderszelfbestuur kennelijk geen belemmering vormt voor een snelle stijging van de welvaart. Ook deze analyse vormt geen bevestiging van de pessimistische hypothese inzake een mogelijke negatieve relatie tussen arbeiderszelfbestuur en produktiviteit.

4. Arbeiderszelfbestuur en investeringen

Wat betreft de invloed van arbeiderszelfbestuur op de bereidheid tot investeren kan men eveneens een onderscheid maken tussen een pessimistische en een optimistische visie.

In de pessimistische visie wordt als volgt geredeneerd: wanneer men ervan uitgaat dat er een neiging bestaat om het inkomen te maximaliseren, zal in een systeem van sociale eigendom, waar dus de werknemers de produktiemiddelen „in gebruik” krijgen, worden geprobeerd om zoveel mogelijk van deze sociale eigendom in de vorm van inkomen uitgekeerd te krijgen. Dit kan worden bewerkstelligd door zo laag mogelijke afschrijvingspercentages te kiezen, zodat de afschrijving op duurzame middelen zo min mogelijk in de kosten tot uitdrukking komt, waardoor het surplus dat als

persoonlijk inkomen kan worden uitgekeerd zo groot mogelijk wordt. In feite wordt het inkomen verhoogd ten koste van door de gemeenschap beschikbaar gestelde fondsen.

In Joegoslavië zijn in dit opzicht duidelijk beschermende maatregelen getroffen: de afschrijvingen zijn per object voorgeschreven. De afschrijvingsbedragen moeten op een speciale bankrekening worden gestort. Gaat een machine langer mee dan de afschrijvingstijd dan komen de daaruit voortvloeiende

21) Gegevens ontleend aan of berekend uit *ILO Statistical Yearbook and Economic Survey of Europe in 1969*, publikatie van de Verenigde Naties, 1970.

de bedragen aan het bedrijf ten goede. Kennelijk gaat men ervan uit dat het zoëven beschreven gevaar zeer reëel is. Het voorschrijven van afschrijvingspercentages per object en de controle op de naleving hiervan is uiteraard een nogal verregaande ingreep die niet zonder complicaties is.

In de pessimistische visie wordt ook gesteld dat in een systeem van arbeiderszelfbestuur de gezamenlijke werknemers de neiging zullen hebben om het netto-inkomen van het bedrijf (= bruto-inkomen min materiaalkosten min afschrijvingen) aan de personeelsleden uit te keren. Het zou vanuit het individu bezien rationeel zijn om eerst het netto-inkomen van het bedrijf te verdelen om daarna te beslissen of in welke mate de beschikbaar komende bedragen zullen worden herbelegd. Men zou daarna alsnog kunnen beslissen of herbelegging in het eigen bedrijf voordelig zou zijn en men zou dan het geld aan het bedrijf onder bepaalde condities kunnen uitlenen. De consequentie van deze democratische vrijheden die op rationele gronden stellig verdedigbaar zijn, zou echter zijn dat een volkskapitalistische ontwikkeling zou ontstaan, waarin vele individuen aandelen in eigen of in andere bedrijven hebben.

Wat rationeel verdedigbaar is, kan in een communistisch land desondanks op ideologische bezwaren stuiten. In Joegoslavië is deze weg dan ook (tot nog toe) onmogelijk. Dat neemt niet weg dat langs een omweg een bijna analoge ontwikkeling denkbaar is. Men kan uit de bedrijven in de vorm van persoonlijk inkomen beschikbaar komende bedragen onderbrengen bij banken die het geld daarna weer uitlenen aan de industrie. Voor zover de werknemer invloed heeft op de keus tussen het herinvesteren van bepaalde bedragen in eigen bedrijf of het uitkeren daarvan in de vorm van persoonlijk inkomen, zal hij aan het laatste bij rationele overwegingen van eigen belang de voorkeur geven, indien:

1. hij de voorkeur geeft aan consumeren boven investeren;
2. het toekomstige rendement (en daarmee de mogelijkheid van verhoging van het eigen inkomen) in het eigen bedrijf als relatief ongunstig wordt gezien in verhouding tot de mogelijkheid van belegging bij het bankwezen.

De onder 2 genoemde voorkeur voor uitkering van het netto-inkomen van het eigen bedrijf zal bijzondere stimulanzen krijgen, indien de werknemer(s) verwacht(en) dat zij niet lang in het bedrijf werkzaam zullen zijn. Dit geldt dan in het bijzonder voor oudere werknemers die zich binnen een afzienbare tijd zullen terugtrekken uit het bedrijf en voor jongere werknemers die verwachten dat zij binnen een bepaalde tijd het bedrijf zullen verlaten.

In de pessimistische visie worden bovenstaande motieven als zó krachtig gezien, dat zij ertoe zullen leiden dat ten gevolge van arbeiderszelfbestuur weinig of niet geïnvesteerd zal worden, waardoor de welvaartsgraai zal worden aangetast (22). In de optimistische visie wordt gesteld dat de werknemers belang hebben bij continuïteit en groei van het bedrijf en dat zij dus zullen bijdragen tot een besluitvorming, waarin reservering en investering in het eigen bedrijf een belangrijke rol spelen (23).

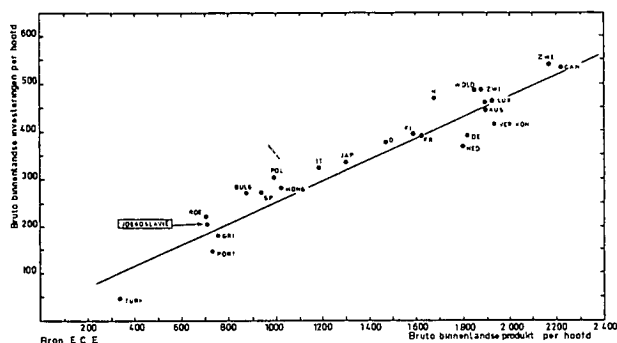
In het geval van Joegoslavië moet in aanmerking worden genomen dat het land grote werkloosheid kent, hetgeen de mobiliteit van de arbeid belemmert. Dit laatste begunstigt dan tot op zekere hoogte het motief, in eigen bedrijf te investeren. Bij het interpreteren en beoordelen van de gegevens moet men dit mede in aanmerking nemen.

De bevoegdheden van de zelfbesturende organen in Joegoslavië op het gebied van de investeringsbeslissingen zijn altijd zeer beperkt geweest. Na tien jaar arbeiderszelfbestuur kon nog niet over een belangrijk deel van de geproduceerde „meerwaarde” worden beschikt. Dit tot grote ergernis van sommige vakbondsleiders. Kennelijk heeft daarbij ook de pessimistische hypothese de nodige invloed gehad. Eerst sinds 1963 is er van een grote mate van autonomie ten aanzien van de investeringsbeslissingen sprake. De bedrijven kunnen nu zelf uitmaken, nadat zij aan hun verplichtingen ten opzichte van de gemeenschap hebben voldaan, welk

deel van de beschikbare middelen voor fondsvorming zal worden gebruikt en welk deel voor het uitkeren van persoonlijk inkomen zal worden bestemd.

Indien de pessimistische hypothese ten aanzien van het investeringsgedrag in een systeem van arbeiderszelfbestuur juist zou zijn, zou de investeringsquote in Joegoslavië vergeleken met andere landen lager moeten zijn. Een poging om tot een zekere vergelijking te komen, is gelegen in de relatering van de omvang van de investeringen (per hoofd van de bevolking) aan de welvaart per hoofd, d.w.z. het nationale inkomen per hoofd. Door beperkingen van het statistische materiaal is het niet mogelijk om gegevens voor een groot aantal landen te verzamelen over de netto-investeringen. In figuur 3 zijn daarom de bruto-investeringen per hoofd gerelateerd aan de welvaart per hoofd. Er lijken in dit opzicht geen specifieke argumenten aan te geven waarom, wat men ten aanzien van de netto-investeringen vanuit een pessimistische of optimistische hypothese te berde kan brengen, mutatis mutandis ook niet zou opgaan voor de bruto-investeringen (24).

Figuur 3. Samenhang tussen bruto binnenlands produkt per hoofd en bruto binnenlandse investeringen per hoofd, 1965 (in \$)

Uit figuur 3 blijkt dat het investeringsgedrag in Joegoslavië, althans wat de omvang van de bruto-investeringen betreft, past in een normaal patroon. Voor zover er inderdaad sprake is van een effectieve invloed van werknemers op de fundamentele investeringsbeslissingen (waarop we later terugkomen) vormt deze figuur géén bevestiging van de pessimistische visie. Men moet daarbij natuurlijk wel bedenken dat verschijnselen die zich op korte termijn voordoen, niet op lange termijn behoeven te worden gecontinueerd.

Men kan ook naar de historische ontwikkeling kijken wat betreft de omvang van de bruto-investeringen in vaste installaties als percentage van het nationale inkomen. Wanneer we in het midden laten op welke manier deze investeringen tot stand komen, dan wijzen de beschikbare cijfers uit dat de invloeden van het arbeiderszelfbestuur — en met name de in 1963 gegeven autonomie met betrekking tot de bepaling van de omvang van de investeringen — in Joegoslavië tot nu toe niet hebben geleid tot een duidelijke reductie tot een abnormaal laag niveau van de relatieve omvang van deze investeringen, gezien over een lange periode (zie tabel 10).

Er is nog een derde manier waarop we kunnen trachten inzicht te krijgen in het investeringsgedrag, speciaal in relatie tot het aan arbeiders uitgekeerde inkomen. Men kan de bedrijven rangschikken naar de hoogte van het netto-inkomen (= omzet min afschrijvingen min onkosten) per werknemer en nagaan of, naarmate in de bedrijven deze toe-

22) Een aanhanger van de pessimistische visie is Benjamin Ward in *The socialist economy*, Random House, New York.

23) Een aanhanger van de optimistische visie is J. Vanek, op. cit.

24) Berekend uit *Economic Survey of Europe in 1969*, op. cit.

Tabel 10. Bruto-investeringen in vaste installaties in Joegoslavië in procenten van het bruto nationale produkt

Jaar	Percentage
1956	22,8
1957	26,0
1958	26,3
1959	27,6
1960	29,0
1961	30,4
1962	29,9
1963	29,3
1964	23,9
1965	23,8
1966	25,5

gevoegde waarde per arbeider toeneemt, ook het inkomen per arbeider toeneemt. De statistische gegevens laten een rangschikking als hierboven bedoeld niet toe. Wel is een rangschikking mogelijk van de bedrijven naar de hoogte van het totale netto-inkomen. Men kan daarbij dan het netto-inkomen en het persoonlijke inkomen per arbeider berekenen. Tabel 11 geeft hiervan een beeld.

Tabel 11. Netto-inkomen a) en persoonlijk inkomen b) per arbeider in de Joegoslavische industrie (1968). De bedrijven zijn gerangschikt naar de hoogte van het totale netto-inkomen (in 1.000 dinars)

	Bedrijven met een toegevoegde waarde van:						
	15-50	50-150	150-500	1.500-5.000	5.000-15.000	15.000-50.000	
1. netto-inkomen per arbeider	3,8	12,9	9,5	15,5	17,2	24,5	32,5
2. persoonlijk inkomen per arbeider	3,8	12,5	7,6	8,5	8,5	10,3	12,3
3. persoonlijk inkomen per arbeider (2 in % van 1)	100%	97%	80%	49%	49%	42%	37%

a) Netto-inkomen = omzet min afschrijvingen min overige kosten.
 b) Persoonlijk inkomen is het inkomen dat een arbeider in handen krijgt.

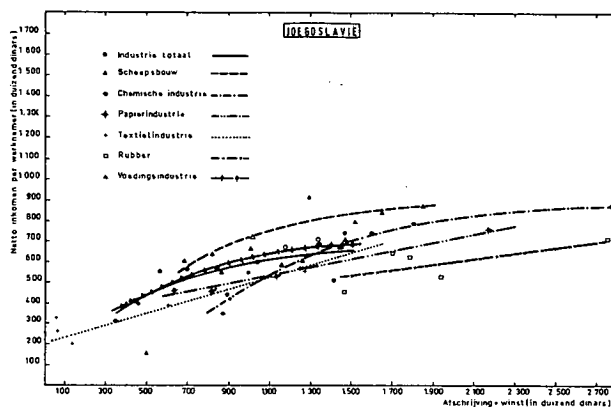
Hoewel duidelijk het persoonlijke (dus voor consumptie beschikbare) inkomen als percentage van het geproduceerde surplus (per arbeider) afneemt, blijkt uit de absolute cijfers dat dit persoonlijke inkomen positief is gecorreleerd met de omvang van hogergenoemd surplus. (De sprong die gemaakt wordt bij bedrijven met een toegevoegde waarde van 50.000 tot 150.000 moet aan toevallige factoren worden geweten. Het gaat hier namelijk om kleine aantallen bedrijven).

De hier gesignaleerde correlatie tussen de hoogte van de toegevoegde waarde per arbeider en het persoonlijke inkomen per arbeider lijkt op het eerste gezicht een bevestiging van de stelling dat, in een systeem van arbeiderszelfbestuur, werknemers in bedrijven waar het goed gaat méér inkomen zullen hebben dan werknemers in bedrijven die minder floreren. Om deze stelling op haar juiste waarde te toetsen, lijkt het zinvol om zich af te vragen hoe deze relatie in kapitalistisch georganiseerde industrieën ligt. Voor dit doel is het beschikbare statistische materiaal over het gedrag binnen industriële bedrijfstakken in Duitsland en Nederland bewerkt. Helaas moet bij gebrek aan betere cijfers hier met de bruto toegevoegde waarde per werknemer — dus met inbegrip van de afschrijvingen — worden gewerkt.

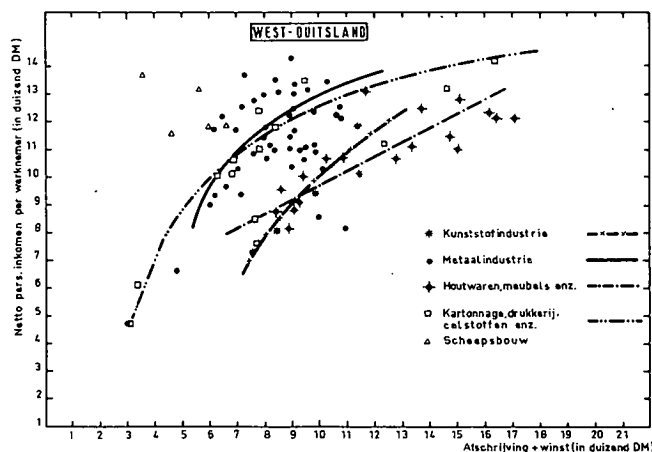
Nu zou men op aprioristische gronden verwachten dat er aldaar géén relatie zou bestaan tussen toegevoegde waarde per werknemer en inkomen per werknemer. Bij gelijke kwaliteit van het geleverde werk zou het gemiddelde inkomen per werknemer in de verschillende bedrijven in een bedrijfstak in grote trekken gelijk moeten zijn.

In de figuren 4, 5 en 6 vindt men — ter vergelijking — de relatie tussen de afschrijvingen + winst per arbeider en het gemiddeld aan hem uitgekeerde inkomen, weergegeven voor een aantal industriële bedrijfstakken, in West-Duitsland, Nederland en Joegoslavië. Duidelijk blijkt dat in West-Duitsland en Nederland de beloning van de arbeid — evenals

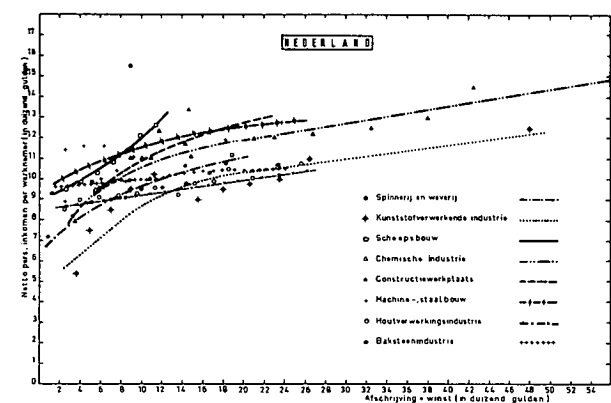
Figuur 4. Samenhang tussen toegevoegde waarde (minus lonen + salarissen) per werknemer en inkomen per werknemer in Joegoslavië

Figuur 5. Samenhang tussen toegevoegde waarde (minus lonen + salarissen) per werknemer en inkomen per werknemer in West-Duitsland

Figuur 6. Samenhang tussen toegevoegde waarde (minus lonen + salarissen) per werknemer en inkomen per werknemer in Nederland

in Joegoslavië — gecorreleerd is aan afschrijvingen + winst, dus ook aan de bruto toegevoegde waarde (25). Ook blijkt dat dit verband in de drie landen zwakker wordt naarmate afschrijvingen + winst per werknemer hoger worden. De bedrijven permitteren zich, binnen bepaalde grenzen, kennelijk een gemiddeld hoger inkomen per werknemer naarmate zij rijker zijn. Het is helaas niet mogelijk om voor Nederland en West-Duitsland aan te geven of deze correlatie ook opgaat (zoals in Joegoslavië) voor de relatie tussen winst en arbeidsinkomen.

Samenvattend kan worden gesteld dat uit het feit, dat het

inkomen per werknemer in Joegoslavië gecorreleerd is met de toegevoegde waarde, niet afgeleid mag worden dat dit toegerekend zou moeten worden aan het systeem van arbeiderszelfbestuur. Het lijkt plausibel om dit verschijnsel, althans gedeeltelijk, te verklaren uit het feit dat industrieën met een relatief hoge toegevoegde waarde relatief hoger gekwalificeerd personeel kunnen aantrekken, respectievelijk een hoger inkomen kunnen uitkeren.

Dit laatste wordt bevestigd door een onderzoek van

Korać (26) die op basis van een zelf ontworpen werkclassificatie tot deze conclusie kwam wat betreft de verklaring van de gesignaleerde inkomensverdeling in de Joegoslavische industrie. De hierboven gegeven analyse bevestigt op een andere wijze de resultaten van dit onderzoek. De industriële bedrijven in West-Duitsland en Nederland zijn klaarblijkelijk aan dezelfde wetmatigheid onderworpen als die in Joegoslavië. Helaas laat de aard van het materiaal niet toe om de omvang van de relaties te vergelijken.

5. Zelfbestuur, horizontale inkomensverdeling en werkgelegenheid in theorie

5.1. Het beleid op korte termijn

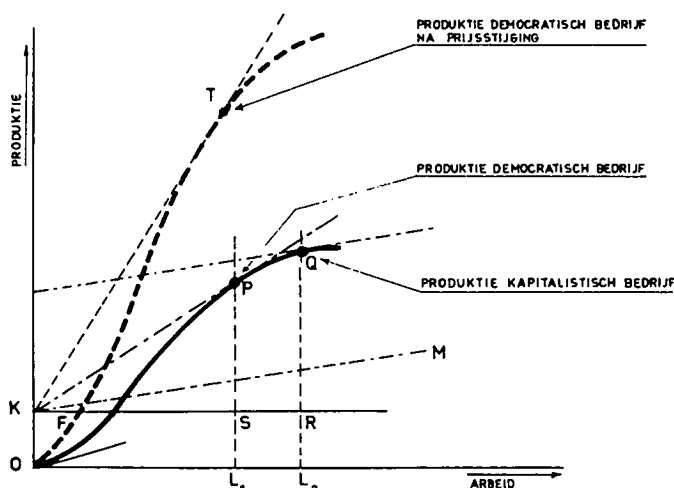
Wat de behandeling van dit thema betreft is het gewenst eerst wat uitvoeriger aan de orde te stellen de theorievorming waartoe men kan komen indien men het probleem van het te voeren beleid in een zelfbesturend bedrijf tracht te analyseren. Wij zullen ons hierbij in eerste instantie aansluiten bij een beschouwing in *Economisch-Statistische Berichten* waarin, summier, enkele theoretische overwegingen bij de bedrijfsvoering in bedrijven met arbeiderszelfbestuur aan de orde werden gesteld en waarin getracht werd enkele van de consequenties aan te geven (27). Verder moet in dit verband naar de uitvoerige — eerder geciteerde — studie van Vanek worden verwezen.

Na de theoretische overwegingen, zal worden aangegeven op welke manier men kan trachten de weergegeven theorieën op hun juistheid te toetsen. Allereerst volgen hieronder enkele theoretische kanttekeningen over het beleid op korte termijn bij zelfbesturende bedrijven, opererend op een markt met volledige mededinging en bij bedrijven, werkend onder monopolistische omstandigheden. Omdat dit voor ons doel voldoende is, zullen andere marktvormen achterwege blijven.

5.1.1. Zelfbestuuren volledige concurrentie

Wanneer wij beginnen met de situatie onder een systeem van volledige mededinging dan kan het verschil tussen een kapitalistisch en een gedemocratiseerd bedrijf het beste worden duidelijk gemaakt met behulp van een in de leerboeken algemeen gebruikte grafische voorstelling (zie

Figuur 7.

figuren 7 en 8).

In figuur 7 is weergegeven de samenhang tussen de omvang van de (als homogeen aangenomen) hoeveelheid arbeid (afgezet langs de X-as) en de omvang van de totale productie, uitgedrukt in geld (afgezet langs de Y-as). De lijn KR representeert de constante kosten en de lijn KM de som van constante kosten en totaal uitbetaalde lonen. Indien men nu het netto-inkomen per werknemer maximaliseert dan vindt men — zoals bekend — de hoeveelheid aangewende arbeid door een voerstraal te trekken vanuit K die raakt aan de curve OPQ. Het raakpunt is P. In P is immers $PS (= \text{netto-inkomen})$ maximaal. De hoeveelheid aangewende arbeid is OL_1 .

Maximaliseert men daarentegen de totale winst dan moet het totale verschil tussen opbrengsten (OPQ) en kosten (KM) zo groot mogelijk zijn. Men vindt de productie, waarbij de winst maximaal is, door een lijn evenwijdig aan KM te trekken die OPQ raakt in Q. De hoeveelheid aangewende arbeid is dan OL_2 .

In figuur 8 is dezelfde situatie op een wat andere manier (eveneens normaliter in de leerboeken voorkomend) weergegeven. In deze figuur geeft $SP'T$ het verloop weer van de netto-productie (in geld uitgedrukt) per werknemer, en $R'P'Q'$ de curve van de marginale geldproductiviteit. OW geeft de hoogte aan van het loon per arbeider. De totale winst is maximaal waar de curve van de marginale geldproductiviteit de looncurve snijdt (in punt Q'). Het netto-inkomen per arbeider is maximaal waar curve $SP'T$ haar maximum bereikt in punt P'.

Onder de geschetste omstandigheden doen zich de volgende gevolgen voor:

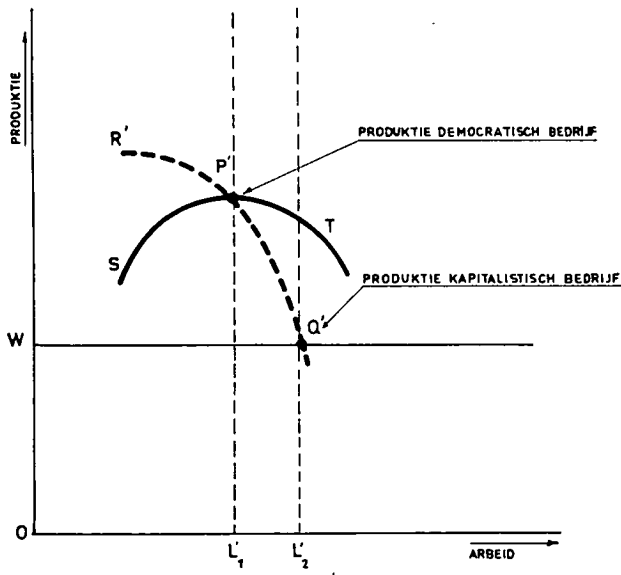
a. In het kapitalistische bedrijf zullen méér arbeidskrachten worden aangetrokken dan in het gedemocratiseerde

25) In de Duitse statistiek zijn de gegevens voor de verschillende bedrijfstakken gerangschikt naar de grootte van de omzet. (De cijfers zijn dus grover dan de Joegoslavische, omdat de grootte van de omzet niet gecorreleerd hoeft te zijn met de grootte van de toegevoegde waarde). Ondanks deze ongelijkheid van uitgangspunt en de grofheid van het materiaal, blijkt uit een op basis van dit materiaal gemaakte rangschikking van de bedrijven (dus naar de hoogte van de toegevoegde waarde per werknemer en naar het daarbij behorende inkomen per werknemer) een duidelijk verband te bestaan tussen toegevoegde waarde per werknemer en inkomen per werknemer. Figuur 5 illustreert dit duidelijk. Het Nederlandse materiaal is, met welwillende medewerking van het CBS, opgebouwd uit het bij voornoemd bureau aanwezige grondmateriaal.

26) M. Korać, *Analiza Ekonomskog Položaja privrednih' grypacija na bazi zakona vrednosti (1962-1968)*, Ekonomski Institut, Zagreb, 1968.

27) J. Wemelsfelder, Democratisering van het bedrijf en de economie; een verwaarloosd object van studie, *ESB*, 15 juli 1970, blz. 676-680.

Figuur 8.

bedrijf, omdat het in het laatste geval niet aantrekkelijk is om arbeidskrachten aan te trekken die het inkomen per werknemer verlagen, hoewel zij de totale winst kunnen vergroten.

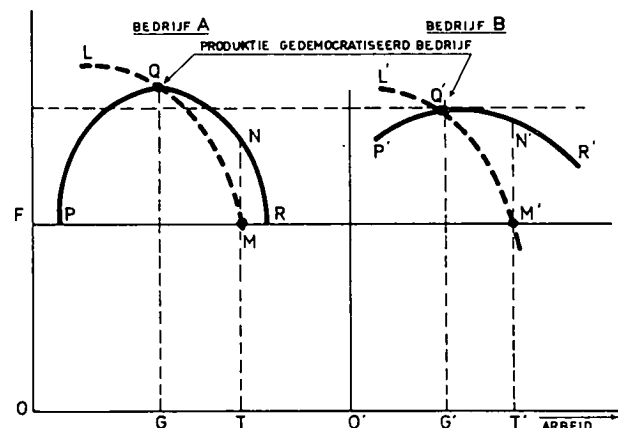
b. Indien in een gedemocratiseerd bedrijf A, bijv. door een gunstiger ligging, een hoger inkomen per werknemer wordt genoten dan in bedrijf B dan zal derhalve geen tendens tot nivellering optreden, indien het aantrekken van arbeidskrachten door A tot daling van het inkomen per arbeider in dat bedrijf zou leiden (ook al zou daardoor het totale inkomen van alle arbeiders stijgen). Wanneer men een Marxist dwars zou willen zitten, dan zou men het zo kunnen formuleren dat de ene groep arbeiders de andere „exploiteert”. Onder kapitalistische omstandigheden werkt maximalisering van de totale winst in dit opzicht uiteraard wél nivellerend.

c. Men kan het bovenstaande ook anders stellen: de productie in een bepaalde bedrijfstak met gedemocratiseerde bedrijven vindt niet met een zo groot mogelijke efficiency plaats. Men kan immers aantonen dat in een bedrijfstak de efficiency maximaal is wanneer o.a. in elk bedrijf in die bedrijfstak de marginale arbeidsproductiviteit gelijk is (28).

In een systeem van volledige mededinging en winstmaximalisering is dit — aldus de gebruikelijke theorie — het geval. In een bedrijfstak bestaande uit gedemocratiseerde ondernemingen, wordt onder onze hypothese niet aan deze voorwaarde voldaan.

Ook uit figuur 9 kan men dit opmaken. Deze grafische voorstelling geeft voor twee bedrijven in een bedrijfstak weer: a. de curve van de netto-opbrengst (in geld uitgedrukt) per

Figuur 9.

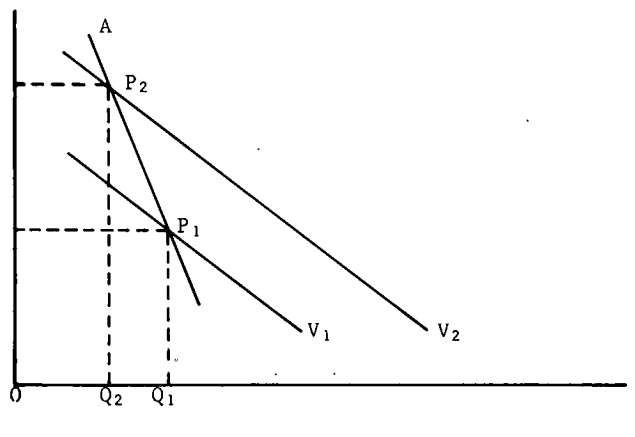
arbeider (PQR en P'Q'R') en b. de curve van de marginale arbeidsproductiviteit (LQM en L'Q'M'). OF geeft de hoogte van de lonen aan. Onder kapitalistische omstandigheden is de marginale geldproductiviteit in A en B gelijk, omdat deze gelijk is aan het loon (MT en M'T). Migratie van arbeiders van het ene bedrijf naar het andere zou de totale productie doen dalen. Dat is niet het geval in een bedrijfstak met gedemocratiseerde bedrijven. Overheveling van arbeidskrachten van B, waar de marginale geldproductiviteit gelijk is aan Q'G', naar A, waar de marginale geldproductiviteit hoger is, namelijk QG, zou de totale productie doen toenemen.

d. Voor zover een relatief hoog inkomen in een bepaalde bedrijfstak te wijten is aan een te beperkte productie in die bedrijfstak, zou het mechanisme van de vrije vestiging op langere termijn voor de nodige correcties kunnen zorgdragen. In een systeem van gedemocratiseerde productiecoöperaties, waar het beheer van de factor arbeid beslissend is voor het beleid, is geen ruimte voor het particuliere bedrijf (dat hiermee principieel in tegenspraak is). De prikkel voor nieuwe vestigingen is dus zwakker dan in een kapitalistisch systeem, te meer daar bestaande bedrijven geen prikkel tot filiaalvorming zullen hebben wanneer het inkomen per arbeider in het moederbedrijf hierdoor kan dalen. Onder kapitalistische omstandigheden is de prikkel voor vestiging van nieuwe bedrijven, resp. voor filiaalvorming groter.

e. Er is nog iets bijzonders aan de hand met het gedemocratiseerde bedrijf dat zich zou gedragen volgens onze hypothese. Prijsstijging leidt in een systeem van winstmaximalisering tot uitbreiding van de productie. In een systeem van maximalisering van het inkomen per arbeider leidt prijsstijging tot afneming van de productie. Om dit in te zien kan men letten op curve OFT in figuur 7. Ten aanzien van deze curve is aangenomen dat zij dezelfde produktieniveaus representeert als curve OPQ. Alleen de prijzen zijn verdubbeld, zodat ook de produktiewaarde is verdubbeld. Omdat curve OFT steiler loopt dan curve OPQ zal ook de voerstraal vanuit K die raakt aan OFT steiler lopen: het gedemocratiseerde bedrijf heeft er belang bij om met minder arbeiders minder te produceren (29). In het kapitalistische bedrijf leidt — evenzeer vanwege het steiler verloop van OFT — prijsstijging wél tot productievergroting; het raakpunt met OFT van de evenwijdig aan de loonkostenlijn getrokken lijn komt immers nu verder weg te liggen. Anders gezegd, de economische stabiliteit is in een kapitalistisch systeem groter dan in een gedemocratiseerd systeem.

Men kan de instabiliteit van het gedemocratiseerde bedrijf, dat één produkt voortbrengt en dus een negatieve aanbodcurve heeft, ook nog duidelijk maken met figuur 10:

Figuur 10.

28) Zie o.a. T. Scitovski, *Welfare and competition*. Allen & Unwin, 1951, blz. 151.

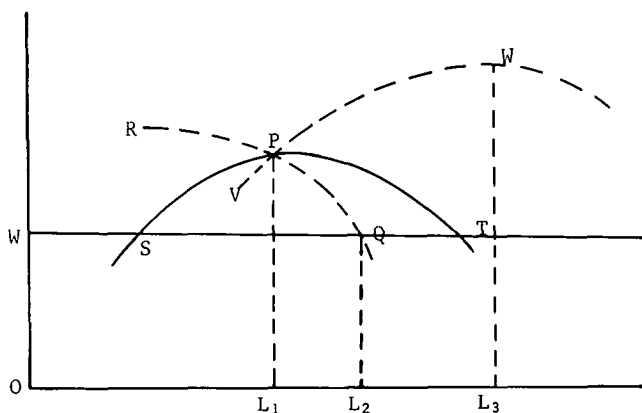
29) Men kan wél aantonen dat naarmate het aantal voortgebrachte producten toeneemt, de inelasticiteit van het aanbod afneemt.

Figuur 10 geeft de aanbodcurve A (negatieve helling) weer. Aanvankelijk is de vraagcurve V_1 met een prijs P_1 en een aangeboden hoeveelheid OQ_1 . Wanneer de aanbodcurve verschuift (zie V_2), stijgt de prijs tot P_2 en daalt de aangeboden hoeveelheid tot OQ_2 . Naarmate de aanbodcurve elastischer is, zullen bij een zelfde verschuiving van de vraagcurve geringere veranderingen in de prijs van het aangeboden produkt plaatsvinden. Hoe inelastischer de aanbodcurve hoe groter uiteraard de instabiliteit.

5.1.2. Zelfbestuuren monopolie

Bij een monopolistische marktform worden de beperkingen nóg groter. Een en ander kan het beste worden geïllustreerd met figuur 11.

Figuur 11.

In figuur 11 geeft SPT de netto-opbrengsten per werknemer weer onder monopolistische omstandigheden. De stippellijn RPQ geeft de marginale opbrengsten weer. Evenals in figuur 8 stelt OW de hoogte van het loon per arbeider (in kapitalistische omstandigheden) voor. Bij gegeven loon en streven naar maximalisering van de winst zullen dan OL_2 werknemers tewerk worden gesteld. Immers, de maximale winst wordt bereikt in het punt waar de marginale opbrengst gelijk is aan het loon per arbeider (punt Q). In een systeem van zelfbestuur, waarin men zou streven naar een zo groot mogelijke netto-opbrengst per arbeider, zou een hoeveelheid werknemers worden aangesteld gelijk aan OL_1 . In het punt P immers bereikt de netto-opbrengst per werknemer een maximum.

Het verschil met de situatie onder volledige concurrentie blijkt duidelijk indien men let op de curve VPW. Deze geeft de netto-opbrengsten per werknemer weer onder volledige concurrentie, waarbij aangenomen wordt dat de prijs gelijk is aan de prijs die onder monopolie tot stand komt, maar die onafhankelijk van de aangeboden hoeveelheden op dat niveau gehandhaafd blijft. Er wordt een hoeveelheid arbeid aangewend gelijk aan OL_3 , omdat dan het netto-inkomen per werknemer zo groot mogelijk is.

Het zal duidelijk zijn dat de omvang van de hierboven beschreven effecten afhangt van het opbrengstenverloop (respectievelijk van het inzicht dat men in dit opbrengstenverloop heeft). Naarmate de elasticiteit van het netto-opbrengstenverloop per werknemer geringer is, zal het verschil tussen de gevolgen voor het aantal aan te stellen werknemers in een bedrijf dat een beleid voert gebaseerd op winstmaximalisering en een bedrijf dat een beleid voert gebaseerd op maximalisering van het inkomen per werknemer, geringer zijn. Indien een bedrijf alleen vaste kosten heeft, of de variabele kosten verwaarloosbaar zijn, is het voor de aan te trekken hoeveelheid arbeiders irrelevant welke van de twee mogelijkheden van beleid men kiest!

Het verschil in werkgelegenheid (bij een netto-opbrengstencurve die aanvankelijk toenemende en daarna afnemen-

de meeropbrengsten vertoont) tussen een kapitalistisch en een identiek gedemocratiseerd bedrijf hangt ook af van de omvang van de winst in het kapitalistisch bedrijf. Naarmate deze winst kleiner is, wordt het verschil in werkgelegenheid kleiner. Indien de winst nihil wordt (de lijn die het loon weergeeft raakt dan aan het maximum van de netto-opbrengsten per werknemercurve) wordt de werkgelegenheid in de kapitalistische situatie gelijk aan die in de gedemocratiseerde situatie.

5.1.3. Ontwikkeling op lange en ultralange termijn

In navolging van de gebruikelijke theorie wordt bij het bezien van het beleid op lange termijn rekening gehouden met het feit dat niet alleen de productiefactor arbeid maar ook de productiefactor kapitaal variabel is. In navolging van Vanek zou men hier onderscheid kunnen maken tussen die gevallen waarin er sprake is van „constant returns to scale” (d.w.z. bij vergroting van de hoeveelheid aangewende productiefactoren met een factor n wordt ook de productie $n \times$ zo groot) en die gevallen waarin er sprake is (voorbij een bepaalde ondernemingsgrootte) van afnemende meeropbrengsten.

In het eerste geval is er sprake van een merkwaardige situatie. Een bedrijf gebaseerd op zelfbestuur dat zich laat leiden door het motief om een zo groot mogelijke netto-opbrengst per werknemer te verkrijgen, heeft geen enkel economisch belang bij de omvang van het bedrijf. Immers, bij „constant returns to scale” blijft de netto-opbrengst per werknemer constant. Er is geen sprake van een optimale bedrijfsgrootte om de eenvoudige reden dat er geen optimum is. In het geval van de kapitalistische pendant is er — zolang er winst wordt gemaakt — in theorie een oneindige mogelijkheid tot uitbreiding, omdat iedere uitbreiding — althans in theorie — de winst vergroot.

Indien er sprake is van afnemende meeropbrengsten (het tweede geval) ligt de situatie anders. Men zal in een zelfbesturend bedrijf — ook weer in theorie — een hoeveelheid kapitaal aanwenden volgens kapitalistisch recept, d.w.z. zolang toevoeging van kapitaal méér opbrengt dan de kapitaal-kosten (rentevoet) is het voordelig om tot uitbreiding van de productiecapaciteit over te gaan. De extra-opbrengsten vergroten immers het inkomen per werknemer. De uitbreiding van het aantal werknemers blijft men echter beperkt houden op grond van eerder besproken overwegingen. Onder die omstandigheden werkt het gedemocratiseerde bedrijf met meer kapitaal per arbeider dan de kapitalistische pendant.

J. Vanek (30) drukt de specifieke beleidsomstandigheden van het gedemocratiseerde bedrijf in de volgende formule uit: wanneer met een investeringsproject het netto-inkomen per werknemer A_1 is en zonder dat project A_0 dan is $A_1 - A_0 > 0$ het criterium voor het aantrekkelijk zijn van het investeringsproject. Voor een kapitalistisch bedrijf geldt dan $(L_1 - L_0)(A_0 - W) + L_0(A_1 - A_0) > 0$, waarin W het loon voorstelt, L_0 de hoeveelheid aangewende arbeid vóór het project en L_1 de hoeveelheid aangewende arbeid nadat het project is gerealiseerd. Uit het bovenstaande blijkt dat, indien een project arbeidsbesparend is ($L_1 < L_0$), het onder gedemocratiseerde omstandigheden aantrekkelijk is (indien $A_1 > A_0$), terwijl het onder kapitalistische omstandigheden, wanneer de arbeidsbesparing in verhouding tot $L_0(A_1 - A_0)$ omvangrijk is, verworpen moet worden.

Op ultralange termijn speelt ook de vestiging van nieuwe bedrijven een rol. Door het ontbreken van een goed functionerende arbeidsmarkt produceren — zoals zoëven is uiteengezet — gedemocratiseerde bedrijven in totaal minder effi-

30) Op. cit., blz. 299.

ciënt dan bij een betere combinatie van produktiefactoren het geval zou zijn geweest. Deze betere combinatie wordt wel bewerkstelligd in de kapitalistische constellatie waar het loon gelijk is aan de marginale produktiviteit.

Voor de tekortkomingen (het niet functioneren) van een arbeidsmarkt bestaat in een gedemocratiseerd bedrijfsbestel een substituuut. Dat substituuut is gelegen in de vestiging van nieuwe concurrerende bedrijven. Hoe méér concurrerende bedrijven zich vestigen, hoe méér eventuele verschillen in inkomens per arbeider tussen de bedrijven onderling zullen worden uitgewist. Wanneer de vestigingsconcurrentie deze inkomens aan elkaar gelijk maakt, is in dit opzicht de optimale situatie bereikt.

Wat betreft de mogelijkheid van een effectieve werking en invloed van het vestigingsmechanisme zijn weer twee visies mogelijk: een pessimistische en een optimistische. In de pessimistische visie stelt men dat de prikkel tot vestiging in een systeem waar geen echte ondernemers voorkomen zwak zal zijn omdat het winstmotief ontbreekt. Bovendien zal men niet gauw tot filiaalvorming of oprichting van zusterbedrijven overgaan, omdat dit de hoogte van het inkomen per werknemer in gevaar kan brengen. Optimistisch daartegenover is Vanek in zijn al diverse malen geciteerde standaardwerk. Vanek stelt dat het vestigingsmechanisme bijzonder krachtig zal zijn doordat er van vier kanten initiatieven zullen worden genomen, te weten door de centrale en lokale overheden, door groepen bestaande medewerkers die — zo nodig — „uitzwermen” uit de bestaande bedrijven en door bestaande bedrijven.

5.2. Te toetsen hypothesen

Ter wille van de overzichtelijkheid volgen hieronder de hypothesen die, ontleend aan bovenstaande theoretische overwegingen, getoetst zouden moeten worden.

- a. In een economische orde gebaseerd op gedemocratiseerde bedrijven bestaat een relatief grote ongelijkheid in de marginale produktiviteit van de afzonderlijke bedrijven. Dit gaat ten koste van de efficiency. Deze ongelijkheid vormt zodoende een bron van verspilling bij de aanwending van de produktiefactoren.
- b. Er is een slecht functionerende arbeidsmarkt, omdat bedrijven met een hoge produktiviteit en een hoog inkomen niet bereid zullen zijn om arbeiders uit andere bedrijven (met een lagere produktiviteit) aan te trekken indien het inkomen per werknemer daardoor in gevaar komt. Dit schaadt de werknemers.
- c. De bijdrage van het gedemocratiseerde bedrijf aan de werkgelegenheid is geringer dan die van de kapitalistische pendant, omdat het eerstgenoemde bedrijf eerder tot diepte-investeringen geneigd zal zijn dan het op de tweede plaats genoemde.
- d. Het vestigingsmechanisme, d.w.z. vestiging van nieuwe concurrerende bedrijven, vormt (althans in een pessimistische visie) een gebrekkig substituuut voor de hierboven beschreven gebreken. In een optimistische visie ziet men in het vestigingsmechanisme een krachtig substituuut.
- e. De economische stabiliteit in een bedrijfstak met gedemocratiseerde bedrijven is geringer dan in een analoge bedrijfstak met kapitalistisch georganiseerde bedrijven. De instabiliteit kan zelfs onder omstandigheden groot zijn.

In het volgende hoofdstuk zal worden geprobeerd om elk van de hypothesen nader te toetsen op haar realiteitsgehalte.

6. Zelfbestuur, horizontale inkomensverdeling en werkgelegenheid in de praktijk

6.1. Verspilling door onjuiste aanwending van produktiefactoren

In het voorafgaande is uiteengezet dat een bepaald aantal produkten met een gegeven hoeveelheid produktiefactoren zo zuinig mogelijk wordt voortgebracht indien de marginale produktiviteiten van deze produktiefactoren in de verschillende bedrijven (bedrijfstakken) gelijk zijn. Wanneer dit het geval is, zijn ook de marginale substitutievoeten gelijk. Onder bepaalde omstandigheden zou nu in een systeem van zelfbestuur, zoals we eveneens aangaven, een verspilling van de produktiefactor arbeid optreden vanwege de ongelijkheid der marginale produktiviteiten van deze produktiefactor in de verschillende bedrijven (bedrijfstakken).

Gezien de aard van ons onderwerp gaat het ons vooral om de plaats van de factor arbeid in het industrieel produktieproces. Alvorens hierop in te gaan, lijkt het goed om wederom duidelijk te stipuleren dat de theorie, die stelt dat maximale efficiency in het gebruik van de produktiefactor arbeid wordt bereikt bij egalitatie van de marginale produktiviteiten, gebonden is aan de hypothese van afnemende meeropbrengsten.

Hiermee stuiten wij meteen, wat Joegoslavië betreft, op een merkwaardig probleem. Voor zover er in Joegoslavië onderzoeken zijn verricht naar produktiefuncties, wijzen deze vaak in de richting van homogeen lineaire functies. In elk geval gaat men daarbij uit (zoals gebruikelijk) van een con-

stante produktie-elasticiteit van de factor arbeid (< 1).

Dit laat zich op het eerste gezicht niet rijmen met de doelstellingen van arbeiderszelfbestuur, zoals eerder geformuleerd. Immers, naarmate men méér produceert neemt dan de produktie en dus het inkomen per werknemer af, terwijl deze toeneemt naarmate men minder produceert. Bij een constante produktie-elasticiteit zou dan, indien men een zo hoog mogelijk inkomen per werknemer zou willen bereiken, een minimale produktie behoren! Dat neemt men in de praktijk echter niet waar.

Gezien in het licht van de problematiek van het arbeiderszelfbestuur zou men op grond hiervan tot de volgende alternatieve hypothesen kunnen komen:

- a. De berekeningen en analyses, zoals hierboven genoemd, zijn onbetrouwbaar. Zij geven het ware verloop van de produktie-omvang als functie van de produktiefactor arbeid niet weer. Deze gedachte behoeft men niet a priori te verwerpen. Immers, de produktiefuncties die men tracht te berekenen, zijn behept met vele gebreken. Als men een doorsnee-analyse van een bedrijfstak maakt, meet men wel de onderlinge verschillen tussen de bedrijven in die bedrijfstak maar niet het werkelijke gedrag van de produktie (als functie van de hoeveelheid arbeid) per bedrijf. Wij komen hier later op terug.
- b. De berekende produktiefuncties geven een voldoende betrouwbaar beeld, maar er is geen sprake van maximalisering van het inkomen per werknemer in een systeem van

arbeiderszelfbestuur. Men voert een geheel ander beleid, dat geheel los staat van deze doelstelling. Indien men bijvoorbeeld arbeid als een kostenfactor beschouwt en de totale winst maximaliseert, bestaat bij een productiefunctie met constante productie-elasticiteit (< 1) wél een optimale arbeidsomvang. Er zijn geen krachtige argumenten te bedenken om juist aan deze hypothese een belangrijke plaats in te ruimen, zodat wij deze assumptie voorshands buiten beschouwing zullen laten. Er zal afzonderlijk aandacht aan worden geschonken.

c. De derde hypothese is dat de productiefuncties van de individuele bedrijven lineair zijn in het evenwichtspunt, waardoor men voor de gehele bedrijfstak homogene lineaire functies vindt. In de bedrijven kunnen dan eerst toenemende en daarna afnemende meeropbrengsten voorkomen.

Indien wij voorshands uitgaan van de tweede en derde hypothese, kan toetsing van de situatie in de Joegoslavische industrie aan het efficiency-criterium — d.w.z. aan de al of niet gelijkheid van de marginale produktiviteiten van de productiefactor arbeid in verschillende bedrijven (bedrijfstakken) — enig beeld geven van de gevolgen van het beleid. In theorie zou men dus de volgende redenering krijgen voor een productiefunctie van eenvoudige gedaante:

Stel $Q = RL^\alpha K^{1-\alpha}$. Hierin is

L = omvang hoeveelheid arbeid

K = omvang hoeveelheid kapitaal

R = een parameter

Q = omvang van de produktie

Voor bedrijf i (of bedrijfstak i) geldt:

$$\frac{\delta Q_i}{\delta L_i} = R_i \alpha_i L_i^{\alpha_i - 1} K_i^{1 - \alpha_i} \quad (1)$$

$$L_i = \sqrt[\alpha_i - 1]{\frac{\delta Q_i}{\delta L_i} \cdot \frac{1}{R_i \alpha_i K_i^{1 - \alpha_i}}} \quad (2)$$

Voor alle bedrijven (bedrijfstakken) geldt nu:

$$\sum_{i=1}^n L_i - \sum_{i=1}^n \sqrt[\alpha_i - 1]{\frac{\delta Q_i}{\delta L_i} \cdot \frac{1}{R_i \alpha_i K_i^{1 - \alpha_i}}} = 0 \quad (3)$$

Indien men inzicht wil hebben in de vraag óf, en zo ja in welke mate, met de gegeven hoeveelheid arbeid een grotere produktie kan worden bewerkstelligd, kan men door „trial and error” naar dié uniforme waarde van $\frac{\delta Q}{\delta L_i}$ zoeken die

bewerkstelligt dat aan vergelijking (3) wordt voldaan. Daarna kan men voor elk bedrijf (bedrijfstak) op grond van vergelijking (2) berekenen hoe de arbeidsomvang moet veranderen en wat het effect van al deze veranderingen op de totale produktie is.

Rockwell (31) vindt voor enkele grote industriële bedrijfstakken de volgende gegevens (op twee manieren berekend) over de marginale produktiviteit van de arbeid.

Tabel 12. De marginale produktiviteit van de arbeid in enkele bedrijfstakken in Joegoslavië

Bedrijfstakken	Marginale produktiviteit van de arbeid (I)	Marginale produktiviteit van de arbeid (II)
Voedsel en dranken	1,90	1,75
Textiel, kleding	1,19	1,10
Hout, meubels	0,71	0,71
Papier, papierwaren	1,34	1,35
Leer, rubber, schoeisel	1,13	1,26
Stenen, glas, porcelein	0,83	0,87
Chemische produkten	1,83	2,03
Metaal gebruikende industrie	1,36	1,46
Metaalprodukten	1,32	1,63
Diverse produkten	1,34	1,12

Bovenstaand overzicht is nogal grof, omdat geen rekening wordt gehouden met de marginale produktiviteit per bedrijf (hierover kunnen uiteraard heel moeilijk gegevens worden verzameld) in de verschillende bedrijfstakken. Wanneer men echter in aanmerking neemt dat de mobiliteit van de factor arbeid tussen bedrijfstakken onderling geringer is dan tussen de bedrijven, dan valt op dat desondanks de berekende grensproduktiviteiten van de bedrijfstakken onderling — op een enkele uitzondering na — niet zo heel veel afwijken.

Men moet daarbij niet alleen rekening houden met een gebrek aan mobiliteit dat egalisatie van de factor produktiviteit belemmert (in Joegoslavië bijzonder groot door sterke regionale verschillen) maar ook met andere wrijvingsverschijnselen. Zo worden bedrijven door interne of externe politieke druk gedwongen om arbeiders in dienst te houden, ook al is dit bedrijf niet lonend meer. Er zijn nogal wat bedrijven die gesubsidieerd worden omdat ze verliesgevend zijn. Ook heeft de bedrijfsleiding geen kennis van de eigen productiefunctie, zodat men de doelstelling slechts op onbeholpen manier kan realiseren enz. Tenslotte moet er nog een belangrijke relativisering worden aangebracht, waardoor ook in het raam van onze hypothesen bepaalde verschillen in marginale produktiviteit tolerabel zijn en niet als specifieke nadelen van een zelfbesturend systeem kunnen worden aangemerkt.

Een lage marginale produktiviteit van de factor arbeid kan in een marginaal bedrijf een weerspiegeling vormen van het feit dat men werkgelegenheid in dat bedrijf preferereert boven werkloosheid of werkgelegenheid elders. Om het bedrijf op gang te houden accepteren de bedrijfsgenoten een laag inkomen bij een lage gemaximaliseerde gemiddelde arbeidsproduktiviteit. Zou, zoals onder (theoretische) kapitalistische omstandigheden het geval is, het loon gelijk zijn aan de marginale produktiviteit en zou de marginale produktiviteit boven de gemiddelde produktiviteit liggen, dan zou het bedrijf verlies leiden en moeten sluiten. In dit opzicht moeten deze verschillen in marginale produktiviteit veeleer als een voordeel dan als een nadeel van een zelfbesturend systeem worden gezien. In elk geval vergroot ook dit argument de tolerantie waarbinnen marginale produktiviteiten mogen variëren, vóór er sprake is van inefficiency bewerkstelligd door een systeem van arbeiderszelfbestuur.

Wat bovenstaande statistische gegevens betreft, is nagelaten om een berekening — zoals theoretisch aangegeven — te maken. Men zou immers als volgt kunnen redeneren. Ongeveer 60% van de arbeidskrachten en 65% van de produktie (toegevoegde waarde) zou volgens bovenstaande gegevens in bedrijfstakken met ongeveer gelijke grensproduktiviteit van de factor arbeid werken resp. worden voortgebracht. In de overige bedrijfstakken zijn de verschillen groter. Tussen deze groep en de overige bedrijfstakken (en tussen die weer onderling) zou — in theorie — herallocatie van arbeid denkbaar zijn. Wat, binnen een gegeven capaciteit, aan uitbreiding van

31) Summary, mimeogr. paper, Economic Growth Center Yale University, 1970.

arbeidskrachten mogelijk is, lijkt echter in beginsel beperkt, bijv. in het algemeen tot 10 à 20% van het gegeven arbeidspotentieel.

Wanneer wij — niet onplausibel — uitgaan van een gemiddelde produktie-elasticiteit van de factor arbeid van 0,7 en voorts aannemen dat alle bedrijfstakken zouden uitbreiden (er is dan echter geen sprake van herallocatie van de produktiefactor arbeid) dan zou dit een groei van de produktie mogelijk maken van 7 tot 14%. Herallocatie betekent echter dat bij een gegeven arbeidspotentieel sommige bedrijfstakken zouden inkrimpen, terwijl andere uitbreiden. De hierboven genoemde percentages moeten dus aanzienlijk worden gereduceerd. Wanneer wij dan verder nog aannemen dat de hierboven gegeven informatie, die niet wijst op grote verschillen in grensproductiviteiten, juist is, dan zou men de conclusie kunnen trekken dat — steeds onder de gestelde hypothesen — herallocatie van de produktiefactor arbeid in Joegoslavië niet zo heel veel winst kan opleveren.

Er is nog een andere, méér directe, manier om deze stelling te toetsen. Men zou kunnen nagaan of de gemiddelde netto-productiviteit per werknemer en per bedrijfstak in Joegoslavië een grotere spreiding vertoont dan in landen met anders georganiseerde industrieën. Immers, indien de variatie in deze netto-productiviteit aanzienlijk groter zou zijn dan elders, zou dat kunnen wijzen op een relatief inefficiënt werkende industrie. Nu zijn er helaas geen gegevens over de netto-arbeidsproductiviteit per bedrijfstak in andere landen bekend. Vandaar dat hieronder is uitgegaan van de bruto-productiviteit (d.w.z. er is uitgegaan van de bruto toegevoegde waarde (32)).

Ter vergelijking zijn wederom een groot West Europees en een klein West Europees land genomen, te weten Duitsland en Nederland. Tabel 13 geeft de variatiecoëfficiënten.

Tabel 13. Variatiecoëfficiënten van de bruto toegevoegde waarde per werknemer tussen de verschillende bedrijfstakken a)

Land	Coëfficiënt
Joegoslavië	0,30
Duitsland	0,25
Nederland	0,26

a) Zoveel mogelijk zijn dezelfde bedrijfstakken genomen.

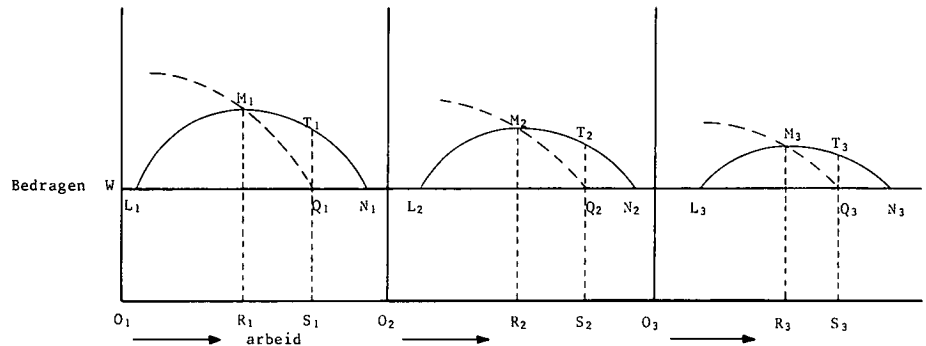
Hoewel de hierboven gehanteerde maatstaf verre van feilloos is, is het voldoende interessant om te vermelden dat deze cijfers de eerder (voorzichtig) getrokken conclusie bevestigen. De verschillen in de spreiding van de toegevoegde waarde per arbeider tussen de bedrijfstakken in de drie landen zijn zo gering dat hieruit niet mag worden geconcludeerd, dat de produktiefactoren in Joegoslavië inefficiënt zouden zijn gealloceerd.

Er is nog een héél ander relativerend argument dat naar voren kan worden gebracht in verband met de vraag of de factor arbeid in een systeem van arbeiderszelfbestuur inefficiënt wordt aangewend. Tot nu toe werd steeds gesteld dat indien arbeiderszelfbestuur leidt tot onacceptabel grote verschillen in de marginale produktiviteit van de factor arbeid er verspilling optreedt. Hiermee is echter niet gesteld dat daarom een zelfbesturend systeem inefficiënter zou zijn dan een kapitalistisch systeem. Dat is een heel andere vraag. Het is op plausible gronden zéér waarschijnlijk dat — ondanks

eventuele onderlinge verschillen in marginale produktiviteit — (voor zover dus uiteraard specifiek bepaald door een streven naar maximalisering van het inkomen per werknemer, en buiten de door ons reeds getrokken ruime tolerantiegrenzen vallend) een zelfbesturend systeem (werkend onder de hypothese van toe- en afnemende meeropbrengsten) efficiënter is dan een kapitalistisch systeem.

Om duidelijk te maken onder welke omstandigheden de efficiency van het kapitalistische systeem inferieur is aan het zelfbesturende systeem, is het nodig opnieuw gebruik te maken van een overbekende grafische voorstelling (figuur 12).

Figuur 12.

In figuur 12 is op de horizontale as afgezet de hoeveelheid aangewende arbeid voor drie bedrijven A, B en C (gemeten vanuit O_1 , O_2 en O_3). Verticaal kan men aflezen de gemiddelde opbrengsten per arbeider (de curven $L_1 M_1 N_1$, $L_2 M_2 N_2$ en $L_3 M_3 N_3$) en de daarbij behorende marginale opbrengsten per arbeider ($M_1 Q_1$, $M_2 Q_2$, $M_3 Q_3$).

Bij maximalisering van de winst wordt in de drie bedrijven een hoeveelheid arbeid aangewend gelijk aan $O_1 S_1$, $O_2 S_2$ en $O_3 S_3$ met een productie-omvang per werknemer van $S_1 T_1$, $S_2 T_2$ en $S_3 T_3$. Bij maximalisering van het inkomen per werknemer worden minder werknemers te werk gesteld, namelijk $O_1 R_1$, $O_2 R_2$ en $O_3 R_3$. De gemiddelde produktiviteit per werknemer ligt echter hoger dan in de kapitalistische constellatie! Onder deze omstandigheden kan eenzelfde hoeveelheid produkten (als in een kapitalistisch systeem) slechts met méér bedrijven worden voortgebracht.

De vraag is nu, of de gemiddelde produktiviteit in alle bedrijven (dus inclusief deze „extra” bedrijven) in de theoretisch gedemocratiseerde maatschappij hoger is dan de gemiddelde produktiviteit van de bedrijven in de (theoretisch) kapitalistisch georganiseerde maatschappij. Wanneer men aanneemt dat de arbeid die in de gedemocratiseerde bedrijven op de beschreven manier „overblijft”, wordt aangewend in bedrijven die eenzelfde spreiding in het netto-opbrengstenverloop hebben als alle andere bedrijven, worden in totaal met eenzelfde hoeveelheid arbeidskrachten méér goederen voortgebracht in een zelfbesturend systeem dan in een kapitalistisch systeem. Het zelfbesturende systeem is dan onder deze niet onplausibele premissen efficiënter dan het kapitalistische systeem. Wij gaan er daarbij dus vanuit dat in beide (theoretisch gedachte) maatschappijvormen evenveel werknemers te werk worden gesteld.

Er zijn méér argumenten aan te voeren om aan het bezwaar dat arbeiderszelfbestuur tot een minder efficiënte allocatie van produktiefactoren zou leiden niet te zwaar te tillen. In bovenstaande overwegingen gingen we steeds uit van

32) Impliciet is dan aangenomen dat de afschrijvingen de onderlinge verhouding in de spreiding van de netto-productiviteiten in de verschillende landen niet te zeer beïnvloeden, hetgeen niet onplausibel is.

een situatie van afnemende meeropbrengsten. Voor zover deze hypothese niet juist is en er sprake is van toenemende meeropbrengsten zijn de situaties in een kapitalistisch systeem en een zelfbesturend systeem identiek wat betreft de aanwending van de totale hoeveelheid arbeidskrachten. Deze hoeveelheid arbeid wordt namelijk in beide systemen bepaald door de omvang van de capaciteitsbeperking. Zowel de totale winst als het totale netto-inkomen per arbeider worden dan gemaximaliseerd. Hetzelfde geldt voor een situatie waarin sprake is van een lineair verband tussen produktie-omvang en de omvang van de aanwending van arbeidskrachten. Ook dan is de capaciteitsbeperking weer maatgevend. In beide systemen zullen dan verschillen in marginale produktiviteit voorkomen.

Men kan de gehele voorafgaande paragraaf eigenlijk in één zin samenvatten: er zijn enige aanwijzingen dat de verschillen in marginale produktiviteit in de Joegoslavische industrie niet groot zijn. Mochten zij echter toch groot zijn, dan kan hieruit niet de inferioriteit van een zelfbesturend systeem t.o.v. een kapitalistisch systeem worden afgeleid. Er kunnen vanuit *dit specifieke* gezichtspunt zelfs redelijke argumenten naar voren worden gebracht voor de stelling dat onder omstandigheden van afnemende meeropbrengsten, het zelfbesturende systeem efficiënter is dan het kapitalistische systeem.

6.2. Bestaat er een arbeidsmarkt?

6.2.1. Absolute verschillen in lonen

Het economische mechanisme werkzaam in de Joegoslavische industrie is duidelijker waarneembaar en wat makkelijker te traceren, wanneer wij onze aandacht richten op de arbeidsmarkt en met name trachten na te gaan of de ontwikkeling van de lonen (of liever de persoonlijke inkomens) aan speciale wetmatigheden is onderworpen.

De hierboven geformuleerde vraagstelling sluit uiteraard direct aan bij datgene wat in de vorige paragraaf werd besproken. Indien namelijk de loonvoet voor identieke arbeidsprestaties sterk uiteen zou lopen, dan zou dat een aanwijzing kunnen zijn voor ongelijkheid van grensproduktiviteiten. Onder omstandigheden van eerst toe- en daarna afnemende meeropbrengsten en een streven naar een zo groot mogelijk inkomen per eenheid arbeid moet men — zoals wij al meermalen hebben betoogd — een dergelijk verschijnsel verwachten.

Het lijkt echter zinvol om ook deze vraag weer te benaderen door de economische verschijnselen in Joegoslavië te vergelijken met die in andere landen. Eerst dan kan men tot enigszins zinvolle conclusies komen. Men kan hierbij zowel letten op de spreiding in absolute loonniveaus als op de ontwikkeling van de lonen.

In tabel 14 (33) wordt een beeld gegeven van de spreiding

Tabel 14. Spreiding van de inkomens per werknemer tussen de bedrijfstakken (variatioëfficiënt)

Joegoslavië in vergelijking tot hoog ontwikkelde kapitalistische landen		Joegoslavië in vergelijking tot kapitalistische landen met ongeveer gelijk welvaartsniveau		Joegoslavië in vergelijking tot communistische landen	
Land	Variatioëfficiënt	Land	Variatioëfficiënt	Land	Variatioëfficiënt
Nederland	0,07	Griekenland	0,08	Roemenië	0,12
Denemarken	0,08	Finland	0,10	Tsjechoslowakije	0,13
Zweden	0,08	Joegoslavië	0,15	Rusland	0,13
Duitsland	0,09	Spanje	0,19	Polen	0,14
Nieuw-Zeeland	0,10	Turkije	0,25	Bulgarije	0,15
België	0,11	Portugal	0,39	Joegoslavië	0,15
Joegoslavië	0,15				
Frankrijk	0,17				
Ver. Staten	0,18				
Canada	0,19				
Italië	0,21				
Japan	0,24				

(uitgedrukt in de variatioëfficiënt) in de absolute hoogte van het gemiddelde inkomen per werknemer tussen de verschillende bedrijfstakken (berekend is het gemiddelde over de jaren 1960-1968 in Joegoslavië in vergelijking tot andere landen).

Wanneer men er rekening mee houdt dat de variatie in inkomens alleen al door regionale verschillen in Joegoslavië vrij sterk beïnvloed wordt, dan zou men uit tabel 14 kunnen concluderen dat in dat land geen sprake is van een grote ongelijkheid van inkomens tussen de bedrijfstakken. Dit geldt met name indien wij de positie van Joegoslavië vergelijken met ontwikkelde en gedeeltelijk ontwikkelde kapitalistische landen. Deze cijfers vormen géén bevestiging van de stelling dat in Joegoslavië een functionerende arbeidsmarkt zou ontbreken. In vergelijking tot de communistische landen staat Joegoslavië weliswaar onderaan de lijst, maar uit de tabel blijkt dat de onderlinge verschillen tussen de landen niet groot zijn. Klaarblijkelijk doet de invloed van de centrale planhuishouding zich in deze landen gelden.

Een wat verfijnder analyse zou zich meer moeten toespitsen op speciale soorten arbeid, maar dat stuit op statistische moeilijkheden. Omdat in de beloning van ongeschoolde arbeid specifieke elementen het minst tot uitdrukking komen, zodat in deze beloning zich het duidelijkst de wetmatigheden van een arbeidsmarkt manifesteren, is een aparte berekening gemaakt van de variatie in de beloning van ongeschoolde arbeid (zoveel mogelijk voor dezelfde bedrijfstakken) in Joegoslavië, Nederland en West-Duitsland. Deze berekening die in feite een zuiverder beeld geeft van het eventueel functioneren van een arbeidsmarkt, omdat van een homogenere markt wordt uitgegaan dan in de voorafgaande analyse, versterkt veeleer de indruk over de plaats van Joegoslavië dan dat zij deze verzwakt.

Tabel 15. Variatie in de beloning (tussen de belangrijkste bedrijfstakken) voor ongeschoolde arbeid, 1968 a)

Land	Coëfficiënt
Nederland	0,06
West-Duitsland	0,11
Joegoslavië	0,11

a) Berekend uit *Statistički Godišnjak, 1970, Jahrbuch für die Statistik, 1970, Statistisch zakeboek, 1970.*

Indien men tabel 15 met de vorige vergelijkt, blijkt Joegoslavië verhoudingsgewijs zelfs gunstiger uit de bus te komen.

6.2.2. De ontwikkeling van de arbeidsinkomens

Even interessant als de vraag naar de verhoudingen in de verschillen in absoluut loonniveau is die naar de verschillen in de ontwikkeling van de lonen. In de theoretisch extreme situatie van een perfecte kapitalistische loonmarkt zullen alle lonen voor gelijke arbeid in de loop van de tijd dezelfde beweging vertonen. Indien er zo'n perfecte markt die alle bedrijfstakken omvat zou bestaan dan zou de variatioëfficiënt van de toeneming van de lonen over een bepaalde periode tussen de verschillende bedrijfstakken 0 moeten zijn. Hoe groter de variatioëfficiënt, hoe meer dit zou kunnen wijzen op onvolkomenheden in de arbeidsmarkt, waarbij aangetekend kan worden dat de activiteit van de vakbeweging op het gebied van de loonontwikkeling mede een hulp kan zijn voor het elimineren van imperfecties. Negatief geformuleerd betekent het bovenstaande dat in een tussen de bedrijfstakken onderling perfect werkende arbeidsmarkt geen corre-

33) Berekend uit *ILO Yearbook of Labour Statistics*. Er zijn alleen landen genomen waarover min of meer vergelijkbare gegevens beschikbaar waren.

latie zou bestaan tussen de toeneming van de lonen en de toeneming van de produktiviteit in de verschillende bedrijfstakken.

Wij zullen hieronder het functioneren van de arbeidsmarkt zowel op de eerste manier (dus door meting van de variatie in de loonontwikkeling) als op de tweede manier (onderzoek of correlatie tussen produktiviteitsontwikkeling en loonontwikkeling ontbreekt) trachten te bezien.

Uit tabel 16 kan men de variatie van de ontwikkeling van de lonen tussen de verschillende bedrijfstakken aflezen.

Tabel 16. Variatiecoëfficiënt van de groeivoet van de loonontwikkeling tussen de bedrijfstakken 1960-1968

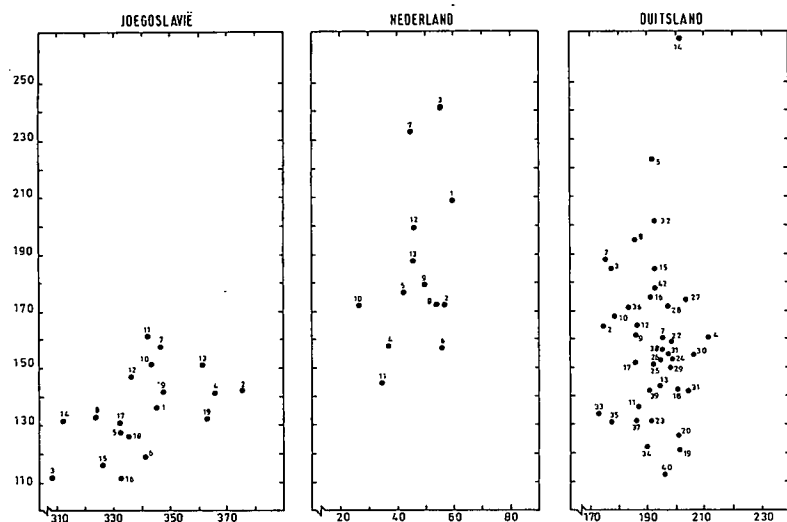
Joegoslavië in vergelijking tot hoog ontwikkelde kapitalistische landen		Joegoslavië in vergelijking tot kapitalistische landen met ongeveer gelijk welvaartsniveau		Joegoslavië in vergelijking tot communistische landen	
Land	Variatiecoëfficiënt	Land	Variatiecoëfficiënt	Land	Variatiecoëfficiënt
Frankrijk	0.03	Finland	0.05	Joegoslavië	0.08
Duitsland	0.06	Joegoslavië	0.08	Rusland	0.12
Denemarken	0.06	Spanje	0.08	Bulgarije	0.12
Nieuw-Zeeland	0.07	Griekenland	0.17	Roemenië	0.12
Joegoslavië	0.08	Turkije	0.26	Polen	0.14
Nederland	0.10	Portugal	0.40	Tsjechoslowakije	0.14
Canada	0.10				
Ver. Staten	0.10				
België	0.13				
Japan	0.14				
Italië	0.37				

In alle gevallen blijkt Joegoslavië hoog op de ranglijst te staan. Dit wijst op — in verhouding tot andere landen — geringe imperfecties wat betreft het functioneren van een arbeidsmarkt tussen de bedrijfstakken. Van belang is nu nog de vraag, of de geringe spreiding in Joegoslavië wellicht verklaard zou kunnen worden uit een geringe spreiding in de groei van de produktiviteit. In dat geval zou onze argumentatie een deel van haar kracht verliezen.

Bij gebrek aan gegevens is in dit opzicht de ontwikkeling van de verschillende bedrijfstakken in Joegoslavië weer vergeleken met die van de verschillende bedrijfstakken in Duitsland en Nederland. Het blijkt dat de spreiding in de groei van de produktiviteit in de verschillende bedrijfstakken in Joegoslavië niet geringer is dan in hoger genoemde landen.

In figuur 13 is in een puntenwolk de relatie of liever de af-

Figuur 13. Verband tussen produktiviteitsstijging (verticaal gemeten) en loonstijging (horizontaal gemeten) voor een aantal industrieën in respectievelijk Joegoslavië (1963-1969), Nederland (1958-1968) en Duitsland (1961-1969). Elke punt stelt een andere bedrijfstak voor

wezigheid van een relatie van betekenis tussen loonontwikkeling en produktiviteitsontwikkeling voor de drie landen weergegeven. De geringere absolute spreiding in de groei van de produktiviteit in Joegoslavië — zoals deze uit figuur 13 blijkt — hangt samen met het feit dat voor dit land een kortere periode als uitgangspunt is genomen.

6.3. Zelfbestuur en werkgelegenheid; het vestigingsmechanisme

6.3.1. Werkgelegenheid

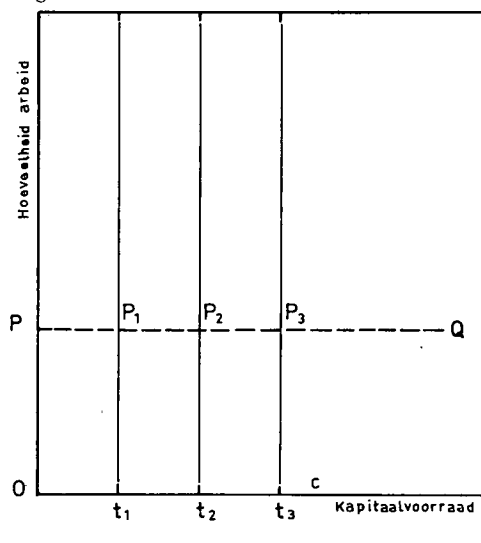
Op grond van de eerder gegeven theoretische overwegingen zou men tot de conclusie moeten komen dat arbeiderszelfbestuur niet gunstig is voor de werkgelegenheid. Voor een land als Joegoslavië met een groot arbeidssurplus zou het in dit opzicht een schadelijke invloed moeten hebben. De theorie geeft hiervoor in feite drie argumenten:

1. Allereerst zullen bedrijven binnen het raam van de gegeven capaciteit niet geneigd zijn om werknemers aan te trekken, indien dit gaat ten koste van een verlaging van het eigen persoonlijk inkomen.
2. In de tweede plaats zullen bestaande bedrijven ook op langere termijn maar in beperkte mate bijdragen tot de werkgelegenheid. Het bedrijf heeft belang bij diepte-investeringen, d.w.z. investeringen die per werknemer het grootste inkomen opleveren. In breedte-investeringen die dat niet of in mindere mate doen, is men minder geïnteresseerd.
3. In de derde plaats zal de prikkel tot vestiging van nieuwe bedrijven zwak zijn. Bestaande bedrijven hebben er niet zoveel belang bij, hun fondsen te gebruiken voor de oprichting van filialen of dochtermaatschappijen, wanneer deze fondsen door aanwending in eigen bedrijf het persoonlijke inkomen zouden kunnen verhogen.

Een andere belangrijke bron van vestiging in niet-socialistische landen — de vestiging die door particulier initiatief tot stand komt — ontbreekt in een socialistisch land. Indien diepte-investeringen schematisch in een grafiek tot uitdrukking worden gebracht, verkrijgt men figuur 14.

Op de x-as is de kapitaalvoorraad afgezet, zoals deze zich van jaar tot jaar in de industrie ontwikkelt en op de y-as de hoeveelheid arbeid, zoals deze zich in dezelfde periode eveneens van jaar tot jaar ontwikkelt. Indien men de groei van de kapitaalvoorraad uitsluitend gebruikt voor „capital-deepening” zou dit voorgesteld kunnen worden door een rechte lijn PQ (34). De cijfers bij de punten

Figuur 14.

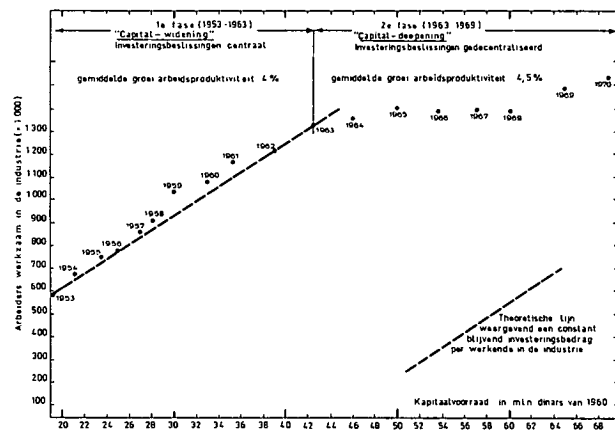

34) Aangenomen is uiteraard dat geen bezuiniging op arbeid plaatsvindt.

p_1 , p_2 en p_3 stellen dan de hypothetische omvang van de productie voor in de verschillende jaren. Naarmate de lijn PQ steiler naar boven zou lopen, zou er in steeds sterkere mate van „capital-widening” sprake zijn, d.w.z. de groei van de kapitaalvoorraad draagt bij tot de groei van de werkgelegenheid.

Indien wij nu zo'n grafiek voor Joegoslavië tekenen, krijgen wij figuur 15.

Figuur 15. Investerings, werkgelegenheid en arbeidsproductiviteit in de Joegoslavische industrie in de periode van arbeiderszelfbestuur

Men ziet uit figuur 15 dat de periode van 1953-1963 duidelijk een periode van „capital-widening” was. De gemiddeld per werkende in de industrie geïnvesteerde hoeveelheid kapitaal verandert dan ook praktisch niet. (De rechte lijn geeft aan hoe de ontwikkeling geweest zou zijn, indien de hoeveelheid geïnvesteerd kapitaal per werkende sinds 1953 volstrekt ongewijzigd zou zijn gebleven. Men ziet dat de werkelijke ontwikkeling hier niet zo sterk van afwijkt).

Hoewel het aantal tewerkgestelden in de industrie proportioneel groeit met de omvang van de kapitaalvoorraad, stijgt de arbeidsproductiviteit in deze periode met gemiddeld 4%. In deze periode waren de investeringsbeslissingen gecentraliseerd en het lijkt aannemelijk dat het werkgelegenheidsaspect een belangrijke rol bij deze beslissingen heeft gespeeld. In de periode na 1963, waarin de investeringsbeslissingen gedecentraliseerd zijn, ziet men dat „capital-deepening” plaatsvindt. De hoeveelheid geïnvesteerd vermogen per werkende neemt toe. Aangezien ook de gemiddelde stijging van de arbeidsproductiviteit hoger ligt, is het niet onwaarschijnlijk dat de productiviteit per werknemer verhoudingsgewijs een belangrijke rol ging spelen bij de investeringsbeslissingen.

Het bovenstaande betekent niet noodzakelijkerwijs dat Joegoslavië na 1963 aanzienlijk slechtere prestaties op het gebied van de werkgelegenheidscreatie in de industrie ging leveren dan andere landen. Het tempo van de schepping van arbeidsplaatsen loopt wel terug in vergelijking tot de voorafgaande periode. De cijfers krijgen wat meer perspectief indien wij de ontwikkeling in Joegoslavië met die in andere landen vergelijken. Het ligt voor de hand daarbij eerst te kijken naar landen die zich tot op zekere hoogte in een vergelijkbare positie bevinden, doordat zij te kampen hebben met een grote bevolkingsdruk. Met name van kapitalistisch georganiseerde landen zou men verwachten dat de groei van de productie in belangrijker mate dan in Joegoslavië gepaard gaat met de groei van het aantal industrieel tewerkgestelden. In centraal geleide socialistische landen kan men op staatsniveau hieraan het nodige doen.

Tabel 17 geeft enigszins een indruk van de mate waarin in verschillende landen de groei van de industriële productie gepaard ging met groei van het industrieel arbeidspotentieel. Daarnaast is de groei (in %) van het aantal in de industrie werkenden voor een aantal landen weergegeven voor eenzelfde periode.

Tabel 17. Groei van het aantal in de industrie werkzame personen (1963 t/m 1970) als percentage van de groei van de industriële productie a) (kolom I) en groei (in %) van het aantal werkenden in de industrie van 1963 t/m 1970 (kolom II)

Kolom I		Kolom II	
Landen	Percentage	Landen	Percentage
Venezuela	0,59	Taiwan	+ 43
Hongarije	0,45	Bulgarije	+ 35
Noord-Korea	0,34	Roemenië	+ 35
Polen	0,33	Polen	+ 26
Ierland	0,31	Spanje	+ 25
Bulgarije	0,28	Hongarije	+ 20
Joegoslavië	0,28	Joegoslavië	+ 19
Spanje	0,24	Griekenland	+ 17
Griekenland	0,18	Venezuela	+ 16
Taiwan	0,18	Ierland	+ 16

a) Bron: *Monthly Bulletins of Statistics*, United Nations.

Helaas konden alleen landen worden genomen waarvoor cijfers beschikbaar zijn.

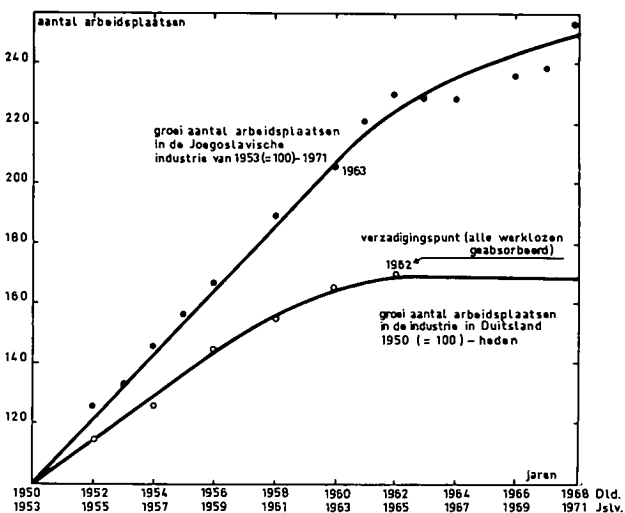
Vergeleken met de andere in tabel 17 genoemde landen zijn de Joegoslavische prestaties op het gebied van de creatie van werkgelegenheid in de in beschouwing genomen periode noch overdreven slecht, noch overdreven goed te noemen. Hoogstens valt op dat de prestaties achterlopen bij die van economisch centraal geleide landen uit het communistische blok.

Het is jammer dat een vergelijking met Westeuropese kapitalistische landen geen zin heeft, aangezien deze in het algemeen geen surplus aan arbeidskrachten hebben en dus wat het aantal tewerkgestelden in de industrie betreft maar langzaam expanderen of zelfs inkrimpen.

Een vergelijking met de Duitse industrie in de jaren vijftig ligt meer voor de hand. In 1950 had Duitsland plotseling 1,5 mln. werklozen door de enorme vluchtelingenstroom uit Oost-Duitsland (Stalinistische periode). Indien wij nu de industriële omstandigheden in West-Duitsland in de jaren vijftig met die in Joegoslavië vergelijken, moet bij voorbaat worden vastgesteld, dat de omstandigheden in Duitsland gunstiger waren. Hierbij denken wij zowel aan de zoëven gegeven theoretische overwegingen, dat de omstandigheden voor werkgelegenheidscreatie in een kapitalistisch land gunstiger zijn dan voor een land met een economie gebaseerd op zelfbestuur, als aan het feit dat in West-Duitsland een enorm potentieel aan industriële deskundigheid beschikbaar was (hetgeen in Joegoslavië als land met een sterke agrarische basis niet het geval is).

In figuur 16 is de ontwikkeling van de industriële werkgelegenheid in Joegoslavië (zowel voor de periode van zelf-

Figuur 16. Groei van de werkgelegenheid in de Joegoslavische industrie (1953-1971) vergeleken met die in West-Duitsland (1950-heden)

bestuur met gecentraliseerde investeringsbeslissingen als voor de periode van zelfbestuur met gedecentraliseerde investeringsbeslissingen) met die in Duitsland in de jaren vijftig weergegeven (35).

Het expansietempo van de Joegoslavische industrie bij het creëren van werkgelegenheid lag in de fase van de centralisatie van de investeringsbeslissingen (1953-1963) duidelijk hoger dan in West-Duitsland in de jaren vijftig. Toen na 1963 de beslissingen meer en meer in handen van bedrijven kwamen, in samenspel met de banken, daalde het tempo van werkgelegenheidscreatie. Het is niet duidelijk of dit te wijten is aan aanpassings- en overgangsmoeilijkheden met het nieuwe systeem dan wel aan de decentralisatie van de investeringsbeslissingen.

In het feit dat — zoals uit onze voorafgaande analyse bleek — de stijging van de arbeidsproductiviteit in deze periode groter was, meenden wij een aanwijzing te moeten zien dat er na 1963 een sterkere neiging tot „capital-deepening” is ontstaan. Desalniettemin is het tempo van werkgelegenheidscreatie niet lager dan in West-Duitsland in de tweede helft van de jaren vijftig. Er zijn dan ook geen duidelijke aanwijzingen dat een systeem van gedecentraliseerde investeringsbeslissingen samengaande met arbeiderszelfbestuur, zoals in Joegoslavië, tot evident slechtere resultaten leidt wat betreft het scheppen van werkgelegenheid dan een systeem van gedecentraliseerde investeringsbeslissingen zonder arbeiderszelfbestuur, zoals in vele landen elders in de wereld.

Men moet bij dit alles het volgende in aanmerking nemen. Uit de op blz. 14 gegeven formule kan worden afgeleid dat men — althans in theorie — in een kapitalistisch en een zelfbesturend systeem tot dezelfde investeringsbeslissingen komt voor zover men aanneemt dat men niet op de bestaande hoeveelheid arbeid wil bezuinigen (36). In het algemeen is dit in Joegoslavië het geval. Wanneer men van deze nevenvoorwaarden uitgaat, is het enige verschil tussen een investering in een kapitalistisch systeem en een zelfbesturend systeem gelegen in het volgende: in een zelfbesturende industrie zal men, wanneer er afnemende meeropbrengsten zijn, om eerder uiteengezette redenen bij een gegeven investeringsbedrag met méér arbeiders werken dan in het tweede geval. Dit verschil is afwezig, indien er géén afnemende meeropbrengsten bestaan of indien men niet marginaal kan calculeren. Het verschil is bovendien gering (en komt dan zeker niet in de cijfers tot uitdrukking), indien de marginale kosten snel stijgen. Er zijn, al met al, dus voldoende hypothesen ter verklaring van het verschijnsel.

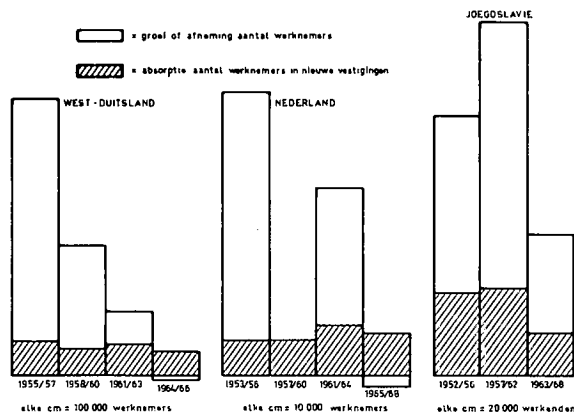
6.3.2. Vestiging of expansie (37)

In verband met ons thema lijkt het nuttig om eerst na te gaan, op welke wijze in andere landen dan Joegoslavië, op langere termijn, expansie van de werkgelegenheid tot stand kwam. Met name interesseert ons daarbij het antwoord op de vraag in hoeverre de vestiging van nieuwe bedrijven dan wel de expansie van oude bedrijven een rol heeft gespeeld bij het absorberen van arbeidskrachten in de industrie. Wij kiezen hiervoor weer, evenals dat bij de behandeling van andere problemen het geval was, een groot en een klein geïndustrialiseerd Westeuropees land, te weten West-Duitsland en Nederland. Voor West-Duitsland bestaan hierover alleen sinds 1955 gegevens. Voor Nederland over een wat langere periode.

Figuur 17 geeft een beeld van de ontwikkeling. Uit het schuin gearceerde gedeelte in de figuur leest men het aantal arbeiders af, dat te werk werd gesteld in bedrijven die in de betreffende periode geheel nieuw waren gevestigd. Het niet gearceerde gedeelte geeft aan de toeneming van het aantal arbeiders dat opgevangen werd door expansie van bestaande bedrijven (in feite is dit het verschil tussen expansie en inkrimping). Indien het niet gearceerde vak onder de x-as komt, is er uiteraard sprake van inkrimping van het totale aantal werknemers.

De rol van de nieuwe industriële vestigingen blijkt bij het absorberen van het enorme aantal werknemers in de industrie in Duitsland in de jaren vijftig, voor zover bekend, beperkt te zijn geweest. Dit spreekt duidelijker wanneer wij de periode na 1963 bezien. Het aantal werknemers in de industrie neemt in de periode 1964/1966 iets af, terwijl nieuw gevestigde bedrijven ongeveer hetzelfde aantal arbeiders opnemen als in de periode daarvoor. In Nederland zien wij wat betreft de tendens tot vestiging iets dergelijks.

Figuur 17. Groei van de werkgelegenheid door nieuwe vestigingen in verhouding tot de totale groei van de werkgelegenheid in de industrieën van Nederland, West-Duitsland en Joegoslavië

Voor de expansie van het aantal werknemers in de industrie in Nederland blijken nieuwe bedrijven verhoudingsgewijs wél een belangrijke rol te hebben gespeeld. Dat komt echter omdat de totale groei van het aantal arbeiders in de industrie in vergelijking met Duitsland gering is. Dat de vestiging van nieuwe bedrijven in ons land belangrijk is voor de expansie van de werkgelegenheid in de industrie spreekt nog méér wanneer wij nagaan hoe snel deze nieuwe bedrijven zélf weer groeien wat betreft het aantal werknemers. In betrekkelijk korte tijd verdubbelt het aantal arbeiders in de nieuw gevestigde bedrijven. In de periode van 1953-1965 is van de 200.000 extra arbeidsplaatsen ongeveer 50% gecreëerd door nieuwe vestigingen.

Toch krijgt men, zoals gezegd, de indruk dat de tendens tot vestiging een eigen leven leidt, los van het aanbod van arbeid. Men zou dit uit twee dingen kunnen afleiden. In de eerste plaats blijkt de omvang van de expansie van tewerkgestelden door nieuwe vestigingen los te staan van het aanbod van arbeidskrachten. In de tweede plaats blijkt de vestiging van nieuwe bedrijven zowel in Duitsland als in Nederland gewoon door te gaan, terwijl er sprake is van een constant blijvend of zelfs van een afnemend aantal werknemers dat in de industrie te werk wordt gesteld.

Interessant is dat we voor de Joegoslavische industrie eenzelfde tendens waarnemen. In vergelijking tot Nederland en West-Duitsland blijken in Joegoslavië zeker niet weinig

35) De gegevens voor Duitsland zijn beschikbaar gesteld door het Statistische Bundesamt Wiesbaden. De gegevens voor Joegoslavië zijn ontleend aan *Statistički Godišnjak*, 1970.

36) Uiteraard steeds onder de hypothesen van winstmaximalisering (kapitalisme) en maximalisering van het inkomen per werknemer (zelfbestuur). Investerings kunnen immers onder zelfbestuur voordelig zijn bij bezuiniging op de hoeveelheid arbeid waar zij het onder vigeur van winstmaximalisering niet zijn.

37) Gegevens ontleend aan:

1. Statistieken van het CBS.

2. *Die Standortwahl der Industriebetriebe in der Bundesrepublik Deutschland*, Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung.

3. De, nimmer gepubliceerde, Joegoslavische gegevens werden beschikbaar gesteld door het Federaal Statistisch Bureau in Belgrado.

arbeiders werk te vinden in nieuwe bedrijven, ook wanneer men rekening houdt met het feit, dat in Joegoslavië het aantal in nieuwe bedrijven tewerkgestelden over een periode van twee jaar wordt gerekend (zie figuur 17). De pessimistische hypothese die stelt dat de omstandigheden voor expansie van de werkgelegenheid door nieuwe vestigingen in een zelfbesturende industrie met gesocialiseerde produktiemiddelen ongunstig zouden zijn, wordt door deze gegevens niet bevestigd. Wanneer wij dan nog in aanmerking nemen, dat nieuwe bedrijven in het algemeen relatief snel expanderen, kan worden gesteld dat (ook in de periode ná 1963) vestiging van nieuwe bedrijven een uiterst belangrijke rol speelde bij de creatie van werkgelegenheid in Joegoslavië.

Uit ons cijfermateriaal kan — wat betreft *dit* specifieke gezichtspunt — niet tot de superioriteit van het kapitalistische systeem worden geconcludeerd.

6.4. Economische stabiliteit

Zoals we in het voorgaande hoofdstuk hebben uiteengezet, zou een systeem van arbeiderszelfbestuur in verhouding tot een kapitalistisch systeem een grotere instabiliteit hebben. Deze instabiliteit vloeit voort uit het feit dat het aanbod van produkten relatief inelastisch zou zijn. Een betrekkelijk kleine toeneming van de vraag leidt dan tot een relatief sterke prijsstijging (en in het geval er sprake is van een dalende aanbodcurve zelfs tot een prijsdaling). Omgekeerd leidt een

geringe afneming van de vraag tot een relatief grote prijsdaling.

Het lijkt uitermate moeilijk om deze theorie te toetsen. Zij gaat namelijk uit van statische omstandigheden. In de praktijk is er echter sprake van simultaan verschuivende vraag- en aanbodcurven. Daarenboven wordt het totale aanbod en daarmee de evenwichtsprijs beïnvloed door nieuwe vestigingen. Er is op vele terreinen (ook in de liberale periode) een prijsbeleid van de overheid. Daarnaast komt er een stroom van nieuwe produkten op de markt (mogelijk om prijsmaatregelen van de overheid te ontduiken).

Het feit dat het meten van de elasticiteit van het aanbod op grote moeilijkheden stuit, is echter geen ramp. Indien namelijk vraag- en aanbodcurven simultaan verschuiven en wel zodanig dat de evenwichtsprijs door deze verschuivingen niet verandert, is kennis van de elasticiteit van het aanbod weinig relevant. De dynamiek van de verandering zorgt voor de stabiliteit.

Nu is een verandering als hierboven beschreven een toe-vallige theoretische mogelijkheid. In de praktijk van een groeiende industrie zorgen simultane verschuivingen van vraag- en aanbodcurven voor een sterke matiging van de instabiliteit in een systeem van zelfbestuur, voor zover deze problematiek überhaupt bestaat. Macro-economisch gezien, zijn de afwijkingen van de trend van de prijsstijging in Joegoslavië dan ook niet groter of kleiner dan in andere landen.

7. De verticale inkomensverdeling

Over de verticale inkomensverdeling kunnen wij betrekkelijk kort zijn. Alvorens op de inkomensverdeling in de Joegoslavische industrie in te gaan, dienen een paar algemene opmerkingen te worden gemaakt. In navolging van Hartog (38) kan men factoren die de ongelijkheid in inkomens bepalen, als volgt onderscheiden:

1. ongelijkheid van individuele ontwikkelingsmogelijkheden waardoor sommigen een economische voorsprong hebben op anderen;
2. de invloed van het bezit van geërfd vermogen;
3. monopolieposities bij het aanbieden van werk of bij de vraag naar werk;
4. verschillen in aangeboren begaafdheid waardoor de ene categorie van arbeid schaarser is dan de andere;
5. verschillen in inspanning.

In de Westerse maatschappij worden verschillen in beloning door verschillen in inspanning (punt 5) in het algemeen als juist erkend. Over de ongelijkheid van inkomens die ontstaat als gevolg van de onder punt 2 genoemde factor wordt verdeeld gedacht. Tegen de verschillen in beloning voortvloeiend uit de onder de punten 1, 3 en 4 genoemde factoren rijzen vaak ethische bezwaren.

Liberalen zowel als socialisten zijn in het algemeen van mening dat, indien het mogelijk is om verschillen in beloning uit te wissen die uit deze drie factoren voortvloeien, dat niet bezwaarlijk is of liever toe te juichen valt. De moeilijkheid in de praktijk is echter dat niet kan worden uitgemaakt, welke inkomensverschillen aan schaarste aan aangeboren eigenschappen en welke aan verschillen in inspanning kunnen worden toegerekend. In de praktijk kan men de invloed van deze twee factoren maar zelden goed splitsen.

Nu zou men op het eerste gezicht verwachten dat in een systeem van zelfbestuur, waar de bedrijfsgenoten beslissen hoe het bedrijfsinkomen wordt verdeeld, een gelijkschakeling van de inkomens ontstaat. Het lijkt echter niet erg waarschijnlijk dat — zo een dergelijk besluit al zou vallen — het in

een systeem van onderlinge concurrentie lang zou standhouden.

Allereerst lijkt het redelijk om te veronderstellen dat men uit puur eigenbelang bij de beloning rekening zal houden met het prestatiebeginsel. Indien men dat niet zou doen, zouden de niet of weinig presterenden profiteren van de wél of veel presterenden. De wél presterenden zouden onder die omstandigheden hun prestaties minimaliseren. Niemand heeft dus baat bij deze vorm van inkomensegalisatie.

Indien het industriële productieproces in een systeem van voldoende onderlinge concurrentie plaatsvindt, zullen ook de schaarsteverschillen in aangeboden capaciteiten hun neerslag in de inkomensverschillen hebben. Immers, zodra ergens voor een bepaalde specialisatie een gering inkomen wordt uitbetaald, terwijl deze specialisatie elders — op grond van de bijdrage aan het produkt van de onderneming — een hoger inkomen kan verwerven, dan zal op langere termijn, indien het egaliserende bedrijf wil blijven beschikken over genoemde specialisatie, de hogere waardering elders in de puntentoeëning tot uitdrukking komen (39). Anders geformuleerd, de wetten van vraag en aanbod zullen via het concurrentiemechanisme de schaarsteverhoudingen in de beloningsverhoudingen tot uitdrukking doen komen.

Daar waar zich echter onder kapitalistische omstandigheden monopolieverschijnselen in de beloning voordoen door specifieke machtsposities, zal in het zelfbesturende bedrijf deze monopoliepositie gemakkelijker worden afgebroken. Wij denken hier met name aan de beloning van directieleden. Voor de beloning van directieleden bestaat geen reguliere markt, weshalve in de beloning relatieve machtsposities tot uitdrukking kunnen komen. Onder kapitalis-

38) Prof. Dr. F. Hartog, *Verdelingspolitiek*, H. E. Stenfort Kroese.

39) Wij gaan er vanuit dat — zoals in Joegoslavië veelal gebeurt — iedere werknemer op grond van toegekende punten een aandeel in het bedrijfsinkomen krijgt.

tische omstandigheden werken deze monopolie-achtige verschijnselen in de richting van een hogere beloning van de directeur. Elementen van willekeur komen ook in de salarissen van commissarissen voor.

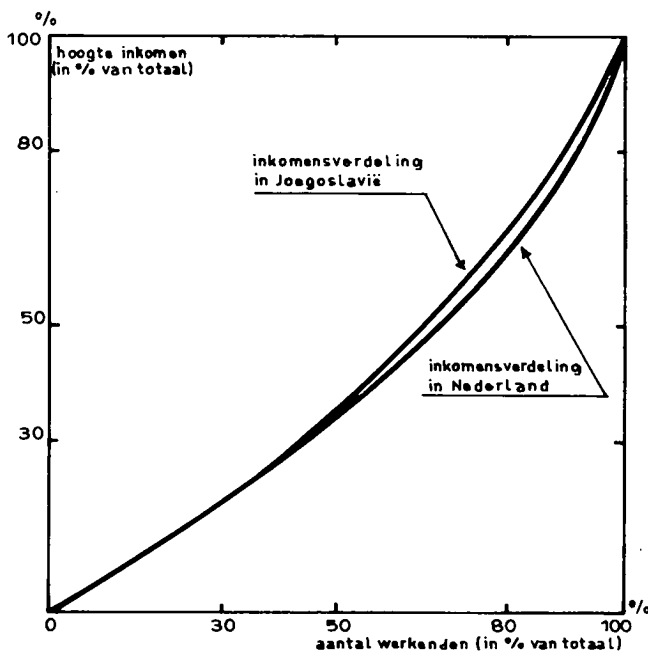
In een systeem van arbeiderszelfbestuur, waar het salaris van de directeur wordt onderworpen aan de kritische goedkeuring van de bedrijfsgenoten, zal eerder een situatie ontstaan waarin zijn inkomen is beperkt tot het bedrag dat nodig is om hem voor het bedrijf te behouden. In ieder geval werken in een zelfbesturend systeem sterkere nivellerende krachten dan in een kapitalistisch systeem. Voor zover dit niet leidt tot verlaging van de efficiency (en in theorie betekent het elimineren van monopolie-elementen uit een bepaalde beloning dat de efficiency onverlet wordt gelaten) kan er in het licht van wat in het Westen als algemene ethische beloningsnorm wordt gehanteerd, geen bezwaar tegen deze vorm van nivellering bestaan.

Vanek betoont zich in zijn eerder geciteerde werk een groot voorstander van de methode van verdeling van het bedrijfsinkomen door onderling overleg, omdat wanneer dit overleg rationeel geschiedt monopolie-elementen relatief gemakkelijker dan in enig ander systeem kunnen worden geëlimineerd. Op deze manier gesteld, lijkt de inkomensproblematiek wel wat erg rozig gekleurd. Ook in een gedemocratiseerd bedrijf kunnen machtsposities worden opgebouwd die leiden tot uitbuiting van zwakkere groeperingen. Wanneer geschoolde arbeiders een meerderheidspositie zouden hebben in een bedrijf, terwijl er geen of een zwakke invloed is van concurrerende bedrijven, dan kunnen de geschoolden van hun meerderheidspositie (= machtspositie) legaal gebruik maken om het eigen inkomen ten koste van anderen te verhogen!

Na het voorafgaande lijkt het interessant om de inkomensverdeling in de Joegoslavische industrie te vergelijken met die in Nederland. Op grond van theoretische en aprioristische argumenten zou men verwachten dat de inkomensverdeling in de Joegoslavische industrie aanzienlijk méér genivelleerd is dan in de Nederlandse industrie. Voor deze verwachting lijkt des te meer aanleiding, omdat gedurende de gehele periode van centrale planning in Joegoslavië reeds een sterke tendens tot nivellering bestond.

De in onderstaande Lorenz-curve samengevatte gegevens betreffende de inkomensverdeling in de Joegoslavische en

Figuur 18. Inkomensverdeling in de industrie in Joegoslavië (1967) en Nederland (1964) (uitgegaan is van het voor consumptie beschikbare inkomen)

de Nederlandse industrie zijn in het licht van het voorafgaande verrassend (40). De verschillen in de mate van nivellering zijn weinig indrukwekkend (41), en dat lijkt nog zwak uitgedrukt. Vergeleken zijn de voor besteding beschikbare inkomens in beide landen (voor Nederland dus de inkomens na aftrek van loon- en inkomstenbelasting), terwijl tevens wat de laagste inkomens in beide landen betreft is uitgegaan van het inkomen van een volwassen ongeschoolde arbeider. Dit laatste om tot een zo groot mogelijke vergelijkbaarheid te komen.

En passant blijkt, dat — zulks in tegenstelling tot wat nogal eens wordt gesuggereerd — de netto-inkomensverdeling in de industrie in ons land reeds sterk is genivelleerd. De gebruikelijke grafieken, die a. uitgaan van de bruto-inkomensverdeling, en b. geen correcties bij de voet toepassen, zijn blijkbaar nogal misleidend.

Er is dus in grote lijnen niet zoveel verschil tussen de inkomensverdeling in het zelfbesturende socialistische land Joegoslavië en het niet zelfbesturende kapitalistische Nederland. Dat betekent niet dat er per lagere of hogere laag van werkers geen verschillen zouden zijn. Tabel 18 geeft een — zij het zeer globale — indruk van de inkomensverschillen, voor zover deze voornamelijk voortvloeien uit verschillen in opleiding (42).

Tabel 18. Inkomensverschillen tussen Joegoslavië en Nederland

Opleiding	Bestedbaar inkomen (ongeschoolden = 100)	
	Joegoslavië 1967	Nederland 1965
Ongeschoolden (lo of minder)	100	100
Geoefenden (lo of minder)	110	106
Middelbare opleiding	160	174
Hogere beroepsopleiding	217	200
Academische opleiding	261	299

Ook volgens deze gegevens zou de netto-inkomensverdeling in ons land — voor zover bepaald door verschillen in opleiding — niet zo heel veel afwijken van die in Joegoslavië. De cijfers bevestigen de indruk die men uit de zoëven weergegeven Lorenz-curve (gebaseerd op geheel andere gegevens) krijgt.

Er is nog een derde — iets meer verfijnde — manier om zich een beeld te vormen van de inkomensverdeling in beide landen. Men kan namelijk ook de inkomens van verschillende categorieën van beroepen vergelijken, zoals hieronder (tabel 19) is gedaan. Daarin is tevens opgenomen een vergelijking van de netto-inkomens van fabrieksdirecteuren. De Joegoslavische enquête die hiervoor is gebruikt, gaat uit van inkomen, gebaseerd op een praktijkervaring van 5-10 jaar. Ten einde tot een zekere vergelijking te komen met de Nederlandse statistische gegevens, is aangenomen dat

40) Ontleend aan *Statistički Godišnjak, 1970* en *Statistiek inkomens- en vermogensverdeling 1962 en 1963*, CBS.

41) Verticaal zijn afgezet de uitgekeerde inkomens (als % van het totale looninkomen door de industrie uitgekeerd). Horizontaal zijn afgezet de aantallen werknemers (als % van het totale aantal werknemers). Indien iedereen hetzelfde inkomen zou hebben (100% nivellering), zou de inkomensverdeling door een rechte lijn worden voorgesteld.

42) Joegoslavië: cijfers uit *Statistički Godišnjak, 1969*. Nederland: cijfers berekend uit:

a. *Statistiek der lonen van arbeiders in de nijverheid, 1969*.

b. *Verdiende lonen van employés, 1969*, en *Inkomensverdeling en Vermogensverdeling, 1969*.

De inkomensverdeling in Nederland is wat te gunstig voorgesteld, omdat bij de cijfers voor geschoolden en geoefenden rekening is gehouden met kinderbijslag en bij de overige categorieën niet.

43) Gebruik is gemaakt van de in voetnoot 42 genoemde statistische bronnen en de enquête *Lični Dohodi po zanimanja 1969*, *Statistički Bilten 663*.

een praktijkervaring van 5-10 jaar vergelijkbaar is (voor de hogere beroepen) met een leeftijd van 30-35 jaar.

Tabel 19 geeft een grof beeld van de verschillen tussen Joegoslavië en Nederland (43). Ook hier mag men de cijfers niet als exacte informatiebron gebruiken. Er moest namelijk soms met extrapolaties worden gewerkt, soms met ongewogen gemiddelden, terwijl ook de kinderbijslageregeling (in Nederland) buiten beschouwing werd gelaten.

Tabel 19. *Inkomensverhoudingen in Joegoslavië en Nederland*

Categorieën van beroepen	Joegoslavië	Nederland
	geschoolde arbeid = 100	
Ongeschoolde arbeid (gemidd.)	68	86
Geschoolde arbeid (ongewogen gemidd.)	100	100
Hiervan:		
Chauffeur	114	} 89 } 100 } ongewogen } gemiddelden
Kraandrijver	114	
Machinemonteur	118	
Elektromonteur	128	
Elektr. installateur	118	
Middelbare technici	135	151
Socioloog/psycholoog	147	195
Econoom	161	195
Ingenieur	196	208
Directeuren en adjunct-directeuren van fabrieken (in Nederland van NV's)	245	336

Tabel 19 suggereert wederom dat de netto-inkomensverdeling niet zo heel veel uiteenloopt tussen Nederland en

Joegoslavië, behalve wat betreft het gemiddelde salaris van directeuren en adjunct-directeuren. Het gemiddelde salaris van de topleiding in Nederland schiet in vergelijking tot Joegoslavië uit.

Toch zijn de verschillen niet indrukwekkend, wanneer we in aanmerking nemen, dat in een deel van de inkomens van directeuren van naamloze vennootschappen in Nederland een stuk(je) direct financieel risico is ingebouwd, hetgeen bij directeuren van Joegoslavische bedrijven niet het geval is. Volgens een enquête van het Nederlands Centrum van Directeuren (44) is 45% van de directeuren van naamloze vennootschappen in ons land eigenaar of mede-eigenaar van het beheerde bedrijf. Bijna een vierde deel heeft meer dan 50% van het belang. Dit risico komt in de beloning tot uitdrukking.

Er is nog een tweede aspect waarop we kunnen wijzen. De gesignaleerde verschillen verdwijnen nagenoeg, indien we geen rekening houden met de kleine groep directeuren die meer dan een ton verdient. Dat deze gesignaleerde inkomensverschillen niet duidelijk in de weergegeven Lorenz-curve (figuur 18) tot uitdrukking komen, hangt klaarblijkelijk samen met het feit, dat in beide landen maar een klein deel van de beroepsbevolking tot de trekkers van hogere inkomens behoort.

Al met al, het zo goed mogelijk gerangschikte cijfermateriaal wijst uit, dat het formele recht dat Joegoslavische arbeiders bezitten om te beslissen over de verdeling van het inkomen binnen het bedrijf, niet heeft geleid tot een inkomensverdeling die spectaculair afwijkt van die in een land als Nederland.

8. Het particuliere initiatief

Zoals wij in de slotparagraaf zullen bespreken, bestaat er in een systeem van arbeiderszelfbestuur weinig ruimte voor particulier initiatief en hiermee is een potentiële bron van welvaarts-groei verstopt. In Joegoslavië vallen de kleine landbouwbedrijven en kleine nijverheidsbedrijven buiten de wet op het zelfbestuur. Alle overige bedrijven vallen er wel onder. Toch wordt nog voor 20% van het nationale inkomen bijgedragen door de particuliere sector. Het leeuwedeel daarvan is afkomstig van de landbouw, zoals tabel 20 laat zien.

Tabel 20. *Aandeel van de particuliere sector in het nationale inkomen (in %)*

	1960	1962	1964	1966	1968
landbouw	22,5	21,5	19,9	20,7	16,4
niet-landbouw	3,0	3,0	2,6	3,4	5,2

Het aandeel van de particuliere landbouwsector daalt voortdurend. Dat is normaal, omdat het aandeel van de landbouwproductie in het nationale inkomen in ieder ontwikkeld land daalt. De toeneming van het bescheiden aandeel van de andere sectoren hangt waarschijnlijk samen met het feit dat het aantal werknemers, dat per bedrijf in de particuliere sector wordt toegestaan, werd verhoogd. Er rijzen echter ernstige bezwaren van de kant van de ideologen tegen verdere uitbreiding van de particuliere sector, omdat hiermee

het schrikbeeld van de „uitbuiting” oprijst. Het particuliere initiatief — en dan in de letterlijke betekenis van het woord begrepen — laat zich dan ook moeilijk rijmen met arbeiderszelfbestuur.

Het is uiteraard moeilijk om aan te geven welke verliezen de Joegoslavische economie door het indammen van dit initiatief leidt. Deze hinderpaal is kennelijk niet zo groot dat er geen hoog groeitempo kan worden bereikt. De ervaring in communistische landen (ook in Joegoslavië) heeft geleerd, dat ook overheidsorganen belangrijke initiatieven op het gebied van de industriële ontwikkeling kunnen nemen. In Westerse landen is in dit opzicht de betekenis van het particuliere initiatief voor de economische ontwikkeling van een land nogal eens overschat. Heeft men voorts eenmaal de ruggegraat van een industrie, dan komen (ook al is die industrie genationaliseerd) daaruit de nodige initiatieven voort.

Tenslotte is door de toegenomen gecompliceerdheid van de techniek en de toegenomen betekenis van het grootbedrijf ook in het Westen de betekenis van het particuliere initiatief zo sterk verminderd, dat het verantwoord lijkt om te stellen dat het van ondergeschikte betekenis is geworden voor de groei van het nationale inkomen.

44) Nederlands Centrum van Directeuren, *Directiedata*, deel 10, 1968 (Redactie: Drs. E. van der Wolk).

9. Samenvatting en interpretatie; de macht van de zelfbesturende organen

De op basis van arbeiderszelfbestuur functionerende Joegoslavische industrie blijkt in vele opzichten aan economische criteria te voldoen. Zij blijkt niet de gebreken te vertonen die men op grond van aprioristische en theoretische overwegingen zou verwachten.

Men kan onze bevindingen als volgt samenvatten:

1. Er zijn geen aanwijzingen dat groei en produktiviteit van de Joegoslavische industrie op enigerlei wijze in het gedrang komen. De economische groei is — verhoudingsgewijs — zelfs groot.
2. Er zijn geen aanwijzingen dat er grote verliezen zouden zijn door een minder efficiënte allocatie van produktiefactoren.
3. Er zijn geen aanwijzingen voor een bijzonder slecht functionerende arbeidsmarkt met de daaraan toegeschreven nadelen.
4. Er zijn geen aanwijzingen dat de vergroting van de persoonlijke inkomens tot nu toe op grote schaal ten laste van bruto- en netto-investeringen is gegaan.
5. Er zijn geen aanwijzingen van door arbeiderszelfbestuur (inelastisch aanbod van produkten) veroorzaakte extra grote instabiliteit.
6. Er zijn geen aanwijzingen van een gebrek aan werkgelegenheidscreatie door een eenzijdig accent op „capital-deepening”. Onze op onderlinge vergelijking gebaseerde toetsing wijst ook hier veeleer op het tegendeel.
7. Er zijn geen aanwijzingen van een verhoudingsgewijs zwakke tendens tot vestiging van nieuwe bedrijven.
8. Er zijn geen aanwijzingen van een ongewoon sterke inkomensnivellering.

Een en ander is nogal raadselachtig in het licht van de aprioristische of theoretische stellingen die wij wilden toetsen. Men zou zich kunnen afvragen of arbeiderszelfbestuur geen schijn is, omdat de feitelijke macht bij de bedrijfsleiding ligt, zodat hierin de verklaring moet worden gezocht van het feitelijk waargenomen gedrag. De machtsverdeling zou een geheel andere kunnen zijn dan uit de formele bevoegdheden blijkt.

Wanneer wij onze problemen nog eens vanuit dit gezichtspunt bezien, kan het volgende worden aangetekend. Voor de onder 1 en 2 genoemde problemen (groei van de produktiviteit en allocatie van produktiefactoren) lijkt het probleem van de werkelijke machtsverhoudingen niet van zo direct belang. Voor de problemen genoemd onder de punten 3 t/m 7 lijkt het zoëven genoemde argument van de machtsverdeling niet zo sterk.

Allereerst lijkt het irrealistisch om aan te nemen dat van de zelfbesturende organen in het geheel geen macht zou uitgaan. Dit ondanks het feit dat niet valt te ontkennen, dat directeur en bedrijfsleiding zowel wat hun kennis als wat hun wettelijke positie betreft, over een grote hoeveelheid macht en manipulatiemogelijkheden beschikken. Omdat zij met ondeskundigen te maken hebben, is hun macht ongekend groot. Dit is dan ook de reden dat er voorstellen zijn gedaan (Gorupiž) om de bestaande beheersraden op te heffen en de (gekozen) diensthoofden in een beheersraad nieuwe stijl onder te brengen!

Het feit echter dat de werknemers de directeur kunnen ontslaan, vormt een bedreiging waarmee hij in zijn beleid rekening moet houden (circa 1/2% van de directeurs wordt niet herkozen). In dit opzicht is de positie van de directeurs zwakker naarmate de mogelijkheden voor de zelfbesturende organen om eventueel andere deskundigen aan te trekken groter worden.

De analyse van de feitelijke machtsverhoudingen is alleen mogelijk, indien men voor een groot aantal bedrijven diepgaand zou kunnen nagaan, op welke wijze belangrijke beslissingen tot stand komen. Dit is voorshands een onmogelijke zaak. Bovendien zou het beeld naar alle waarschijnlijkheid

van bedrijf tot bedrijf sterk verschillen.

Enigszins een beeld krijgt men uit het uitvoerige verslag dat Broekmeyer heeft gemaakt van de discussies in de verschillende organen van het bedrijf Natronka Maglaj (45). Dit verslag vormt wel een bevestiging van de stelling die wij zoëven poneerden. Zo blijkt — om maar een voorbeeld te geven — de invoering van werkclassificatie op vele bezwaren te stuiten. Hierbij kijkt men ook kritisch naar het salaris van de directeur met het argument: „Hij moet niet denken dat hij onmisbaar is”. Onderzoekingen wijzen dan ook uit, dat de belangstelling van de werknemers vooral gericht is op de problemen die interfereren met het directe eigenbelang.

Tegenover de almacht van de deskundigheid van de uitvoerende organen valt de kennis van beheerszaken van geschoolde en ongeschoolde arbeiders in het niet. Dat neemt niet weg dat men op grond van „intuïtie”, „imago-vorming”, „vage noties”, „gesublimeerd eigenbelang” enz. nog wel uitspraken kan of wil doen op het gebied van de inkomensvorming en inkomensverdeling in het bedrijf, de verkiezing van de directeur, het ontslag van collega-werknemers e.d.

Het blijkt ook uit een hierover georganiseerde enquête dat er graden van belangstelling zijn wat betreft de onderwerpen waarover men wil praten. Een onderzoek (46) in 111 industriële ondernemingen in Slowenië bracht aan het licht dat: 72% van de werknemers geïnteresseerd is in persoonlijke inkomens; 61% in verlies en winst van het bedrijf; 40% in welvaartsfaciliteiten; 34% in ontwikkeling van het bedrijf; 10% in personeelsbeleid en 5% in het werk van zelfbesturende organen.

Wanneer men waarde toekent aan de manier waarop men meent dat de macht is verdeeld, dan is figuur 19 instructief (47). Deze figuur laat zien hoe de werknemers menen dat de machtsverhoudingen verdeeld zijn.

De geënquêteerde werknemers konden door toekenning van 1-4 punten aangeven, hoeveel invloed men vond dat elk op de horizontale as genoemd orgaan had. Men kon ook aangeven hoeveel invloed deze organen naar eigen inzicht zouden moeten hebben. Men ziet dat, hoewel aan de bedrijfsleiding de grootste invloed wordt toegekend, desalniettemin een hoge invloed wordt toegekend aan de zelfbesturende organen, zij het dat men laatstgenoemde méér invloed zou willen geven. De figuur is de weergave van onderzoekingen in een groot aantal bedrijven.

We kunnen proberen elk van de conclusies 3 t/m 8 nog eens apart te interpreteren.

Ad 3.

Hoewel de Joegoslaven zelf bij herhaling klagen over grote verschillen in beloning voor dezelfde prestaties, werkt het arbeidsmarktmechanisme kennelijk zodanig dat de verschillen tussen de gemiddelden in de bedrijfstakken niet groter zijn dan in andere landen — zelfs wanneer het gaat om zo eng mogelijk gedefinieerde arbeid (bijv. ongeschoolde arbeid).

Ad 4.

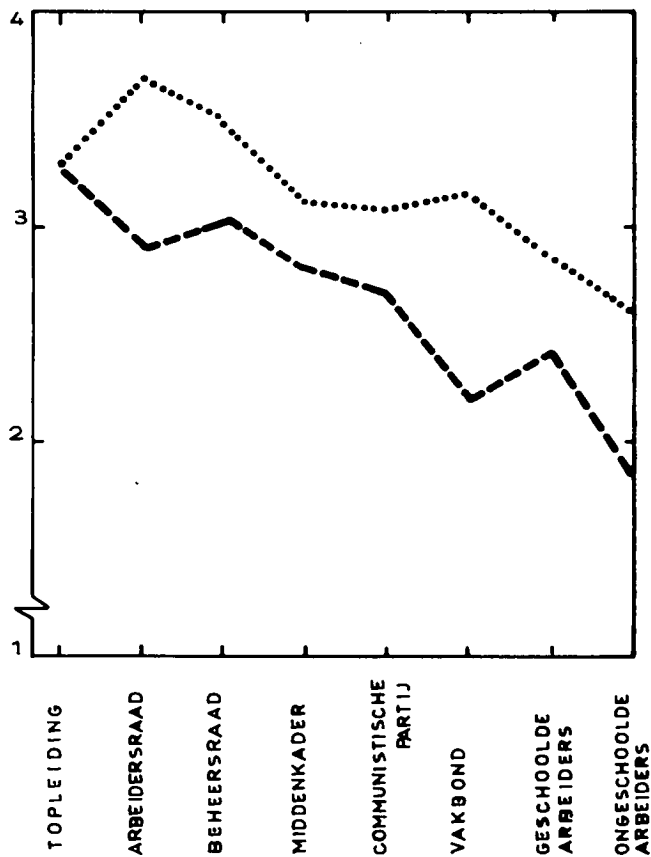
Voor het feit dat de netto-investeringen tot nu toe niet in belangrijke mate werden aangetast ten gunste van de persoon-

45) Zie J. Broekmeyer en J. Ramondt, *Arbeiderszelfbestuur in een Joegoslavische fabriek*, Sociaal-wetenschappelijk Instituut van de Vrije Universiteit, Amsterdam, 1971.

46) Bogdan - Kavčić, *Information in statutes and in practice in enterprises*, publikatie van de Club of Self-Managers, Kragujevac, 1969, geciteerd in Gorupiž en I. Paj, *Workers selfmanagement*, Ekonomski Institut, Zagreb, 1970.

47) Ontleend aan V. Rus, *Influence Structure in Yugoslav Enterprises*, *Industrial Relations*, vol. 9, no. 2, februari 1970, blz. 155.

Figuur 19. Gepercipieerde en gewenste invloed geregistreerd voor Joegoslavische arbeiders in 92 industriële ondernemingen

lijke inkomens kunnen verschillende verklaringen worden gegeven. Een en ander zou kunnen worden verklaard uit het feit dat mede door de werkloosheid werknemers sterk aan het bestaan en voortbestaan van het bedrijf zijn verbonden, waardoor zij sterke preferenties hebben voor investeringen boven persoonlijke inkomens. Het zou ook een zaak kunnen zijn van onvoldoende inzicht en macht van de arbeiders om de argumentatie van de bedrijfsleiding te weerstaan.

Overigens zijn er stellig redelijke argumenten aan te geven waarom — onder een aantal voorwaarden — het volledige uitkeren van het netto-inkomen van het bedrijf aan de werkenden, vanuit een algemeen economisch gezichtspunt, verantwoord is. Aan de bezwaren uit dezen hoofde tegen arbeiderszelfbestuur hoeft dan ook niet zo zwaar te worden getild.

Ad 5.

Voor de afwezigheid van een duidelijk waarneembare instabiliteit gaven we in de desbetreffende paragraaf een argumentatie.

Ad 6.

Er zijn geen aanwijzingen dat — nadat in Joegoslavië de investeringsbeslissingen in belangrijke mate in handen van het bedrijfsleven werden gelegd — in vergelijking met andere landen slechte prestaties op het gebied van het scheppen van werkgelegenheid door de industrie zijn ontstaan.

Wij kunnen aan een aantal verklaringen denken. De eerste verklaring is dat de hypothese (namelijk dat er sprake is van afnemende meeropbrengsten) die geldt voor de stelling dat een industrie gebaseerd op arbeiderszelfbestuur een geringere bijdrage levert tot het creëren van werkgelegenheid dan een kapitalistische industrie, niet opgaat omdat er geen of praktisch geen sprake is van afnemende meeropbrengsten.

Een andere verklaring is dat de Joegoslavische bedrijfsleiding géén inzicht heeft in eigen problemen. Hoewel dit

vreemd klinkt, zou dit wel eens kunnen opgaan voor het investeringsbeleid. Men is zich niet of onvoldoende bewust van de specifieke problematiek, die het investeringsbeleid in een systeem van zelfbestuur meebrengt (48). Joegoslavische literatuur en tijdschriftartikelen kopiëren braaf datgene wat in het Westen op het gebied van de theorie van de investeringscriteria is verschenen en dat, terwijl er ruimte zou zijn voor specifieke eigen criteria. Wanneer de wetenschap al verstek laat gaan, lijkt het onwaarschijnlijk dat het in de bedrijven anders gesteld zou zijn.

Het bovenstaande verzwakt uiteraard in sterke mate ons betoog, omdat men in dit opzicht uit het Joegoslavische voorbeeld hoegenaamd niets kan leren over de gevolgen voor de werkgelegenheid van een investeringsbeleid, dat zich richt op maximalisering van het inkomen per werknemer in plaats van op maximalisering van de winst. Toch betekent het bovenstaande feit niet, dat we helemaal lam gelegd zijn en geen enkele opmerking zouden kunnen maken over de gevolgen die arbeiderszelfbestuur in West-Europa mogelijk zou kunnen hebben. Het is namelijk hoogstwaarschijnlijk, dat de industrieën in West-Europa de afgelopen tien jaar een beleid hebben gevoerd dat (conform de theorie van het zelfbesturende bedrijf) gebaseerd is geweest op maximalisering van het inkomen per werknemer. Deze paradox wordt verklaard uit het feit dat dit beleid noodzakelijk was, gezien de schaarste van de factor arbeid die voortdurend als knelpunt fungeerde.

Als het bovenstaande juist is, gedroeg de Joegoslavische industrie zich (gedeeltelijk) merkwaardigerwijs zoals een kapitalistische industrie zich (volgens de theorie) zou moeten gedragen, terwijl de Westerse industrie zich gedroeg zoals een zelfbesturende industrie zich (volgens de theorie) zou moeten gedragen. De moraal van het verhaal kan ieder voor zich opmaken. Voor ons leidt een en ander tot de volgende conclusies. Helaas kunnen we in Joegoslavië momenteel nog niet veel leren over het investeringsgedrag van een zelfbesturende industrie in een economie met een surplus aan arbeidskrachten. Wanneer onze interpretatie echter juist is dat het industriële beleid in West-Europa in feite neerkwam op het beleid dat men onder zelfbestuur zou verwachten, dan zou dit betekenen dat we de gevolgen hiervan niet als speciaal gunstig of ongunstig hebben ervaren.

Ad 7.

Dat de vestiging van nieuwe ondernemingen in vergelijking tot andere landen geen speciaal zwak punt is, kan erop wijzen dat in dit opzicht „particulier initiatief” geen enig zaligmakende voorwaarde is voor groei uit hoofde van nieuwe vestigingen.

Ad 8.

Dat de interne inkomensverdeling niet veel afwijkt van die in Nederland is moeilijk te interpreteren. Het kan zowel een weerspiegeling zijn van de machtsverhoudingen als van het feit dat — ondanks machtsverhoudingen — schaarsteverhoudingen bij de inkomensverdeling de doorslag geven.

Wanneer we het voorafgaande in een zeer algemene conclusie proberen samen te vatten, zou het volgende kunnen worden gesteld. De macht van het arbeiderszelfbestuur is in de praktijk aanzienlijk zwakker dan de formele organisatie en zeker de ideologie van het arbeiderszelfbestuur suggereren. Dat neemt niet weg, dat de macht van de factor arbeid in een zelfbesturende organisatie stellig groter is dan in een hiërarchische organisatie. In Joegoslavië heeft deze situatie — wanneer wij redelijke economische criteria als toetssteen hanteren — tot nu toe niet tot gevolgen geleid die niet aan deze criteria voldoen.

48) Dit is op zichzelf begrijpelijk, omdat het investeringsbeleid lange tijd een zaak van staatsbemoeienis was, zodat men over rationale criteria niet of nauwelijks behoefde na te denken.

10. De lessen voor Nederland

10.1. Arbeiderszelfbestuur: navolgenswaardig of afschrikwekkend voorbeeld?

Alvorens enkele — voorzichtige — conclusies te trekken, is het goed om puntsgewijs nog een aantal veel gehoorde algemene bezwaren tegen arbeiderszelfbestuur te noemen (tot nu toe niet besproken) die niet steekhoudend zijn:

1. De werknemers hebben weinig in te brengen, omdat de bedrijfsleiding almachtig is in kennis en in manipulatiemogelijkheden.
2. Er is géén belangstelling voor arbeiderszelfbestuur. De vergaderingen worden slecht bezocht.
3. De samenstelling van de zelfbesturende organen is eenzijdig. Hoe geringer de schoolopleiding, hoe geringer de kans op een positie in een zelfbesturend orgaan.
4. Uiteindelijk is niemand verantwoordelijk, waardoor niemand aangesproken kan worden voor foute beleidsbeslissingen.

Formeel zijn deze argumenten juist, doch materieel doen zij — behalve argument 4. — minder ter zake. Het zijn bezwaren die meestentijds tegen elke democratische organisatievorm kunnen worden ingebracht, maar die daarmee niet de ideologie van de democratie — die in ons Westerse waardensysteem een hoog aanzien geniet — aantasten. Kern van de zaak is dat men het gevoel heeft mee te mogen of te kunnen beslissen over eigen lot. Wanneer de beslissingen dan ongeveer dezelfde zijn als onder een commando- of semi-commandosysteem, heeft arbeiderszelfbestuur het voordeel dat het een klaarblijkelijk essentiële behoefte kan bevredigen. Dit ondanks het feit, dat in bepaalde opzichten de macht van de bedrijfsleiding — vreemde paradox! — groter is dan in een systeem waar (deskundige) commissarissen tegen spel kunnen bieden. Dit psychologische of ideologische voordeel mist een commando- of semi-commando-organisatie.

Het onder punt 4 genoemde argument kan in potentie een ernstig gevaar inhouden, omdat een organisatie waar de verantwoordelijkheden niet duidelijk liggen, in ontbinding kan geraken. Het door ons verzamelde feitenmateriaal wijst echter in het geheel niet op een gebrek aan levenskracht, althans wat — tot nu toe — de Joegoslavische ervaringen betreft. Dit zegt echter niets over de ontwikkeling op lange termijn. Niets kan zo fataal zijn als gewenning. Het zegt evenmin iets over mogelijke reacties bij toepassing in andere landen.

Tegenover het zoëven genoemde nadeel staat het voordeel dat werknemers zich nimmer kunnen beklagen over gebrek aan informatie, over foute beleidsbeslissingen van de directie en dergelijke. Men ondervindt het gebrek aan eigen alertheid in een daling van het eigen inkomen. De omstandigheden dat geen vast loon wordt uitgekeerd, maar een inkomen waarvan de totale hoogte alleen afhangt van de fabrieksresultaten, geeft het systeem een grote flexibiliteit. Men blijft onder ongunstige bedrijfseconomische omstandigheden met lage inkomens doorproduceren, waar men in een kapitalistisch systeem waarschijnlijk reeds failliet zou zijn gegaan.

De flexibiliteit heeft voor de werknemers echter ook een keerzijde. In een kapitalistisch systeem wentelt men, in ruil voor een stabiel inkomen, de risico's van het verlies op de kapitaalbezitter af! Het voordeel van deze gespecialiseerde taakverdeling ontbreekt in een zelfbesturend systeem. Kwantitatief gezien, lijkt de betekenis van dit argument beperkt, omdat de omvang van de verliezen als een percentage van de omvang van de lonen beperkt is. Kwalitatief kan het argument belangrijk zijn.

Men zou door een onderzoek inzicht moeten zien te krijgen in de voorkeur voor of afkeur van risico's. Wat dit

laatste betreft heeft in Joegoslavië een interessant onderzoek plaatsgevonden naar de manier waarop het dragen van risico wordt gepercipieerd (49). Aan een groot aantal arbeiders in een tiental bedrijven werd de vraag gesteld of, wanneer de bedrijfseenheid een geringer inkomen zou realiseren, de inkomens van de chef, de leiding en die van de andere werknemers zouden verminderen. De respons is in zekere zin onthutsend, zoals uit tabel 21 blijkt.

Tabel 21. Salarisverwachtingen bij geringere bedrijfsresultaten

Ondernemingen:	Salaris van de chef van de economische eenheid			Salaris van de directe leider			Salaris van de andere leden van de economische eenheid		
	wordt kleiner	wordt niet kleiner	weet niet	wordt kleiner	wordt niet kleiner	weet niet	wordt kleiner	wordt niet kleiner	weet niet
A	18,5	46,4	35,1	28,6	42,2	29,2	48,0	20,2	31,8
B	69,4	5,9	24,7	74,3	3,5	22,2	76,2	9,0	14,8
C	22,3	25,2	52,5	30,7	22,3	47,0	45,4	12,3	42,3
D	41,1	18,1	48,8	37,8	22,5	39,7	51,8	11,7	36,5
E	38,1	21,1	40,8	46,3	19,6	34,1	53,9	8,7	37,4
F	7,9	48,3	43,8	7,9	51,6	40,5	36,7	27,4	35,9
G	35,7	26,1	38,2	37,9	22,2	39,9	53,9	8,6	37,5
H	18,8	31,4	49,8	18,8	23,6	57,6	46,0	4,8	49,2
K	13,1	38,0	48,9	14,1	41,9	44,0	37,3	18,9	43,8
L	17,8	37,9	44,3	20,3	34,6	45,1	29,3	32,5	38,2

Men kan óf geen antwoord geven óf men meent dat niemand erop achteruit zal gaan! Ook wanneer de vraag wordt gesteld, wie er in slechte tijden op achteruit zou moeten gaan, verkrijgt men eenzelfde beeld. Alleen voor zover men van mening is dat er inkomens verminderd moeten worden, blijkt dat men vindt dat dit de inkomens van de chef en de bedrijfsleiding moeten zijn! Men heeft kennelijk géén begrip voor de risico's van het arbeiderszelfbestuur en voor zover men er begrip voor heeft, wil men de risico's op anderen afwentelen.

Een en ander getuigt niet van een grote innerlijke kracht van de conceptie van het arbeiderszelfbestuur in de praktijk van het bedrijfsleven. Wanneer wij deze paragraaf samenvatten, kan worden gesteld dat een niet onbelangrijk deel van de geijkte bezwaren tegen arbeiderszelfbestuur niet houdbaar is. Een ernstig bezwaar kan wel zijn, dat de risico-implicaties van het arbeiderszelfbestuur in het geheel niet stroken met de preferenties van de gemiddeld in de industrie tewerkgestelde arbeiders! Voor zover daarbij in het voorafgaande is teruggegrepen op de ervaringen in Joegoslavië, moet worden aangetekend dat de machtsverhoudingen in dat land in feite héél anders liggen dan zij formeel geregeld zijn. Wél lijkt het verantwoord om te stellen, dat de macht van de factor arbeid daar groter is dan in West-Europa. In elk systeem, hoe ingenieus ook uitgedacht, zal echter de macht

49) J. Zupanov, Proizvoditelj i risiko, *Ekonomist*, Zagreb, maart 1967.

van deze factor een krachtige begrenzing vinden in de „kennis is macht”-positie van de deskundigen, waardoor in dit opzicht het zelfbestuur een schijnvertoning wordt.

10.2. Mogelijkheden van invoering in Nederland

Of invoering van arbeiderszelfbestuur in Nederland *gewenst is* — het zij met nadruk gesteld — wordt hier geheel in het midden gelaten. Het antwoord op deze vraag hangt geheel af van de betekenis die men toekent aan de ideologie van de democratie, afgewogen tegen enkele andere, eveneens belangrijke, waarden. De bedoeling was om alleen maar een analyse te geven, die wat beter in staat stelt de vraag of arbeiderszelfbestuur een afschrikwekkende dan wel een navolgenswaardige zaak is, te beantwoorden.

Of invoering van arbeiderszelfbestuur in Nederland *mogelijk is* respectievelijk te *verwachten valt*, is een geheel ander punt. Dat hangt af van het antwoord op de volgende vier vragen:

1. laat industrieel zelfbestuur zich rijmen met een systeem, gebaseerd op particulier eigendom?
2. laat industrieel zelfbestuur zich rijmen met particulier initiatief?
3. laat industrieel zelfbestuur zich rijmen met een maatschappijvorm, waarin een duidelijk institutioneel kader is geschapen (organisaties van werkgevers en werknemers) om conflicten door macht en tegenmacht volgens bepaalde spelregels uit te vechten?
4. hoe ontwikkelen zich het klimaat en de politieke wilsvorming in ons land?

Ad 1.

De eerste vraag, of industrieel zelfbestuur en particulier kapitaalbezit kunnen samengaan, behoeft niet a priori ontkenkend te worden beantwoord. Drie financieringsvormen zijn denkbaar, waarbij de belangen van kapitaalverschaffers veilig worden gesteld:

- a. kapitaalverschaffing via het bankwezen (een ontwikkeling die zich in feite reeds voltrekt);
- b. kapitaalverschaffing via de emissie van obligaties, ook in Joegoslavië bij wijze van uitzondering toegepast;
- c. kapitaalverschaffing via in de bedrijfsresultaten participerende certificaten. Deze moeten dan wel, ten einde de kapitaalverschaffers te beschermen tegen willekeur, op de een of andere wijze gerelateerd worden aan de omvang van bijv. de uitgekeerde persoonlijke inkomens.

Ad 2.

Zelfbestuur laat zich niet rijmen met individueel particulier initiatief. Wel zijn uitzonderingen mogelijk. (In Joegoslavië zijn kleine nijverheidsbedrijfjes en kleine landbouw-

bedrijven uitgezonderd van de wet op het zelfbestuur). Men wordt dan wel geconfronteerd met de tegenspraak dat — voor zover het kleinbedrijf geschikt is voor democratisering — het toch minder geschikt is voor socialisering, terwijl voor het grootbedrijf het omgekeerde geldt.

Ad 3.

Zelfbestuur is in beginsel, wat men graag noemt, een „harmoniemodel” dat zich niet laat rijmen met een conflictmodel, waarin sociaal-economische problemen via de conflicterende instituten van werkgevers- en werknemersorganisaties worden opgelost. Merkwaardig is dat vakbondsfunctionarissen in ons land zich nogal eens in gunstige zin over arbeiderszelfbestuur hebben uitgesproken.

Ad 4.

Niet te ontkennen valt dat er in de huidige maatschappij een structurele druk tot verdergaande democratisering bestaat. Deze druk komt van verschillende kanten:

1. De politieke partijen drukken — alleen al door gebrek aan „sociale” issues — in de richting van een steeds verdergaande democratisering van de industrie. Ieder nieuw partijprogramma gaat weer een stapje verder. Het lijkt niet waarschijnlijk dat deze druk zal afnemen.
2. De massamedia (radio en televisie) werken in dezelfde richting.
3. De steeds betere scholing en toenemende intellectualisering van de maatschappij vormen eveneens een structurele factor van belang. De mens wordt mondiger en wil méér zélf bedisselen.
4. Veranderingen in iedere maatschappij vinden plaats doordat men zich afzet tegen de gegeven situatie in de bestaande maatschappij. Het idealistisch elan dat deze veranderingen wil bewerkstelligen, bedient zich daarbij van een sterk vereenvoudigd (en meestal geromantiseerd) beeld van de nieuwe situatie. Uitdrukkingen als „humanisering van het lot van de machtelozen” vormen daarbij sterk aansprekende (doch lege) leuzen.

De tegendruk die in beginsel moet komen van kapitaalbezitters en bedrijfsleiders, lijkt structureel zodanig zwak dat reeds bij voorbaat de strijd om het veranderingsproces beslecht lijkt. Onduidelijk is de positie van de vakbeweging die geen belang heeft bij de groei van een harmoniemodel.

Kort samengevat: de structurele machtsverschuiving van de factor kapitaal naar de factor arbeid, die zich de laatste halve eeuw in ons land voltrekt, lijkt voorshands nog niet uitgewerkt. In dit licht bezien blijft het bestuderen van meer extreme vormen van industriële organisatie dan de bij ons gebruikelijke, van groot belang.